

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**HADİS'TE İ'TİBÂR
VE
SAHİHU'L-BUHÂRÎ'DE İ'TİBÂR UYGULAMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsa EREN

**Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: Hadis**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Hayati YILMAZ

EKİM 2007

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

İsa EREN

05.10.2007

ÖNSÖZ

Hadis, tarihten günümüze üzerinde en çok tartışılan konulardan birisini teşkil etmektedir. Hadis ilimlerine harcanan mesai, İslam kültür ve medeniyetinin en geniş alanını oluşturmaktadır.

Hadis alimleri, rivayet edilen hadislerin gelecek nesillere en doğru bir şekilde ulaşması için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. Hadislerin bizlere güvenilir yollarla ulaşmasında hadis alimlerinin gayretleri mühimdir. Bu gayretlerin, kasıtlı ya da kasıtsız olarak gündeme getirilmemesi, gözden kaçırılması, ilmi bir yöntemle incelenmemesi hadis ilmine karşı olan olumsuz bakış açılarının artmasına yol açmış, "hadisler sıkı bir süzgeçten geçirilmesi" yönündeki kanaatlerin halk tabanında da geniş yer bulmasına neden olmuştur.

Hadis alimleri hakkındaki başlıca tenkit noktalarından birisi de sika olmayan za'îf râvilerin rivayetlerine hadis eserlerinde yer verildiği, i'tibâr ile bir çok za'îf rivayetin saihleştirildiği iddiasıdır. Bu iddianın sebebi, hangi gerekçeler ile za'îf rivayetlerin kullanıldığı ve hadis alimlerinin i'tibâr için elverişli olan râviler ve olmayanlar şeklindeki ayrımının bilinmemesi ve i'tibâr hakkındaki bazı yanlış fikirlerdir.

İ'tibâr araştırmak, incelemek demektir. İ'tibâr sonucunda bir hadisin derecesi yükseleceği gibi derecesinin düşmesi de mümkündür. İ'tibâr, sadece za'îf hadisleri saihleştirmek için delil bulmak değildir. Muhaddisler, saih olarak bilinen hadislerin derecesini kuvvetlendirmek için de i'tibâr yapmışlardır.

İ'tibâr'ın tez konusu olarak belirlenmesinde de bu yanlış fikirler ve iddialar etkili olmuş, çalışma ile i'tibâr'ın hadis alimleri ve hadis ilmindeki yerinin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Tez çalışmasının ana fikri, ferd olan hadisin başka tariklerinin de var olup olmadığını araştırmak olarak tanımlanan İ'tibârın akademik bir uygulama olduğunun bilimsel yöntemle vurgulanmasıdır.

Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde i'tibârın tanımı, önemi ve i'tibâra dair bazı önemli meseleler üzerinde durulmuştur. Yine birinci bölümde, cerh-ta'dil ilminde i'tibâr için kullanılan tabirler incelenmeye çalışılmıştır. Böylece cerh ve ta'dil ilminde, hangi tabirlerin i'tibâra taalluk ettiği tespit edilmeye gayret edilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde ise *Sahihu'l-Buhârî* esas alınarak, i'tibârın hadis metinlerindeki uygulamaları, Buhârî şarihlerinin de yorumları göz önünde tutularak ele alınmış; Buhârî'nin i'tibâr üslubu ve i'tibârda gözettiği maksatların tespitine çalışılmıştır. Burada, Buhârî'nin i'tibâr konusundaki uygulamaları, birinci bölümde tespit edilen prensipler çerçevesinde incelenmiştir.

Tez konusunun belirlenmesinden arapça metinlerin tercümesine ve müsveddelerin okunmasına kadar çalışmanın bu hale gelmesinde teşvik, tavsiye ve yardımlarını gördüğüm danışmanım Yrd. Doç. Dr. Hayati Yılmaz'a, yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Abdullah Aydınlı, Doç. Dr. Ayhan Tekineş, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Özşenel, Yrd. Doç. Dr. Erdiñç Ahatlı ve Yrd. Doç. Dr. Muammer İskenderoğlu hocalarıma, kendileri ile konuyu müzakere imkanı bulduğum Dr. Abidin Yunus ve Dr. Muhammed Seyyid'e ayrı ayrı teşekkür ederim.

İsa EREN
Adapazarı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	i
ÖZET	ii
SUMMARY	iii
GİRİŞ: KONU VE KAYNAKLAR	iv
KONU VE YÖNTEM.....	iv
KAYNAKLAR.....	v
BÖLÜM 1: HADİS'TE İ'TİBÂR	1
1.1. İ'TİBÂR VE İLGİLİ KAVRAMLAR.....	1
1.1.1. el-İ'ti'bâr	1
1.1.1.1. Sözlük Anlamı.....	1
1.1.1.2. İstilah Anlamı.....	1
1.1.2. Mutâbaat.....	3
1.1.2.1. Mutâbaat-ı Tâmmе.....	3
1.1.2.2. Mutâbaat-ı Kâsıra.....	5
1.1.3. Şahid.....	6
1.1.3.1. Lafzî Şahid.....	7
1.1.3.2. Manevî Şahid.....	8
1.1.4. İ'tibâr ile İlgili Diğer Kavramlar.....	8
1.1.4.1. Tesebbüt.....	8
1.1.4.2. Ferd Hadis.....	9
1.1.4.3. Şaz Hadi.....	10
1.1.5. Mutâbi ile Şâhid Arasındaki Farklar.....	12
1.2. İ'TİBÂR YAPMA YOLLARI.....	14
1.2.1. Sahabiler ve İ'tibâr.....	16
1.2.1.1. Sahabiler ve Hadis Rivayeti.....	16
1.2.1.2. Sahabiler ve İ'tibâr.....	20

1.2.2. Muhaddisler ve İ'tibâr.....	22
1.2.3. İlmi yolculuklar.....	26
1.2.3.1 İlmi Yolculukların Sebepleri.....	28
1.2.3.1.1. Peygamber'in (s.a) Hadislerine Ulaşmak.....	28
1.2.3.1.2. İ'tibâr.....	29
1.2.3.1.3. Muhaddislerin Teşvikleri.....	29
1.2.3.1.4. Âli İsnada Ulaşma Arzusu.....	30
1.2.3.2. Sahabe ve İlmi Yolculuklar.....	30
1.3. İ'TİBÂR'IN ÖNEMİ.....	31
1.3.1. Hadislerin Derecesini Yükseltir.....	31
1.3.2. Hadislerin Daha Doğru Anlaşılmasını Sağlamaktadır.....	33
1.3.3. Hz. Peygamber'in Sünneti Korunur.....	34
1.4. CERH-TA'DİL İLMİNDE İ'TİBÂR.....	35
1.4.1. Cerh Ta'dil Açısından İ'tibâr.....	35
1.4.2 İ'tibâr İçin Kullanılan Cerh ve Ta'dil Lafızları.....	36
1.4.2.1. Yuktebu Hadîsuh Li'l-İ'tibâr.....	37
1.4.2.2. Za'ifu'l-Hadis.....	39
1.4.2.3. Meçhul.....	41
1.4.2.4. Munker'ul-Hadis.....	41
1.4.2.5.Şeyh.....	42
1.4.2.6. Ceyyidu'l-Hadis.....	43
1.4.2.7. Sadûk.....	44
1.4.2.8. Leyse Bi'l-Metin.....	46
1.4.2.9. Suveylîh.....	48
1.4.2.10. Tekellemu Fihi.....	49
1.4.2.11. Diğer Lafızlar.....	49
BÖLÜM 2: SAHİH'UL-BUHÂRÎ'DE İ'TİBÂR UYGULAMASI.....	57
2. 1. BUHÂRÎ'NİN HAYATI VE İ'TİBÂR AÇISINDAN SAHİHU'L-BUHÂRÎ.....	57
2.1.1. Buhârî'nin Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri.....	57
2.1.2. İ'tibâr Açısından Sâhihu'l-Buhârî.....	59
2.1.2.1. Sâhihu'l-Buhârî.....	59

2.1.2.2. İ'tibâr Açısından Sâhihu'l-Buhârî.....	60
2.2. SÂHİHU'L-BUHÂRÎ'DE İ'TİBÂR UYGULAMASI.....	61
2.2.1. Mutâbaa Aleyh Râvinin Belirttilmesi.....	61
2.2.1.1. Mutâbaa Aleyh Râvinin Belli Olması.....	61
2.2.1.2. Mutâba Aleyh Ravinin Belli Olmaması.....	76
2.2.2. Mutâbaattaki Farklılıkları Belirtmesi.....	82
2.2.2.1. Mutâbaat Sağlanan Kelimeyi Belirtmesi.....	82
2.2.2.2. Mutâbaattaki Benzerliğe مثل نحو- Kelimeleri ile Dikkat Çekmesi.....	87
2.2.3. Mutâbat İçin Getirdiği Senedi Tamamını Açıklaması.....	88
2.2.3.1. Mutâbaat İçin Getirdiği Senedi Sahabeye Kadar Açıklaması.....	88
2.2.3.2. Mutâbaat İçin Getirdiği Senedi Hz. Peygamber'e Kadar Açıklaması.....	90
2.2.4. Mutâbaat ile Mukavele-Rivayet Arasındaki Farklar.....	93
2.2.4.1. Mutâbaat ile Mukavele Arasındaki Fark.....	93
2.2.4.2. Mutâbaat ile Rivayet Arasındaki Fark.....	99
2.2.5. Mutâbaattan Sonra En Sahih Rivayeti Belirtmesi	105
SONUÇ	109
KAYNAKLAR.....	111
ÖZGEÇMİŞ.....	116

KISALTMALAR

- b.** : İbn
bt. : Bint
H.z. : Hazreti
s. : Sayfa
s.a : Sallallahualeyhivesellem
thk. : Tahkik
trc. : Tercüme

ÖZET

SAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans

Tezin Başlığı: Hadis'te İ'tibâr ve Sahihu'l-Buhârî'de İ'tibâr Uygulaması

Tezin Yazarı: İsa Eren

Danışman: Yard. Doç. Dr. Hayati Yılmaz

Kabul Tarihi: 05.10.2007

Sayfa Sayısı: v1 (ön kısım) 105 (tez)

Anabilimdalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Hadis

İslam dininin ikinci temel kaynağı olan hadis, Allah tarafından verilen vahiyle oluşturduğu yaşam tarzının bütünüdür. Bir müslümanın hayatını düzenlemesi beklenen hadisler, müsteşriklerin kasıtlı, bazı müslümanların da iyi niyetli ama hatalı yorum ve yaklaşımlarıyla, sūbutu tamamen tartışmalı hale gelmekte, toplumun ıslahında etkin unsur olma özelliğini yitirmektedir.

Bu sebeple hadis ve ilimleri üzerindeki şüphelerin ortadan kaldırılması, hadis ilminin asli konumuna kavuşturulması, hadis ve ilimleri hakkında ilmi çalışmaların yapılması zorunluluk halini almaktadır.

Yapılması gerekli olan çalışmalardan en önemlisi, hadis ilminin yoğun gayretler sonucunda, hadislerin tamamen ilmi uslub ile ince bir süzgeçten geçirildiği, muhaddislerin hadisleri kabul etmezden önce farklı yöntemler ile hadislerin sahihliğine ya da sakimliğine karar verdiğidir.

Muhaddislerin hadislerin sahihine ulaşabilmeleri için kullandıkları ilmi yöntemlerden birisi de İ'tibâr'dır. İ'tibâr, ferd olarak bilinen bir hadisin aynı ya da farklı lafızlarla başka bir râvinin de rivayet edip etmediğini araştırmak üzere yapılan çalışmalara denir. İ'tibâr sonucunda elde edilen hadis, lafız ya da mana itibarıyla aynı sahabiden rivayet edilmişse mutâbaat, farklı bir sahabe tarafından rivayet edilmişse şâhid olarak adlandırılmaktadır. Mutâbaatı, şâhiden ayırt eden temel faktör de sahabe râvilerinin aynı olmasıdır.

İ'tibâr çalışmalarının faydası, hadislerin mutâbaatına ya da şevahidine ulaşılması ile sünnetin korunması, hadislerin daha doğru anlaşılması ve hadislerin derecesinin yükselmesidir. Tüm muhaddisler gibi Buhârî de elde ettiği hadislerin güvenilirliğini teyid ettirebilmek, sahihlik derecesini artırabilmek için gerek bulunduğu şehirde gerekse farklı şehirlere, ülkelere yaptığı ilmi yolculuklarla İ'tibâr yapmıştır. Buhârî, i'tibâr sonucu elde ettiği hadisleri, diğer hadis eserlerinde görülmeyecek derecede *Sâhîh'ul- Buhârî*'de zikretmiştir.

Buhârî, mutâbaatlar ile ya hadisi kuvvetlendirmek, ya hadisin başka bir rivayetinin olmadığını zannedenlere cevap vermek ya da herhangi bir kişiye cevap verme amacı olmaksızın, sadece hadisin başka bir rivayetinin de var olduğunu göstermek için getirmiştir. Buhârî'nin zikrettiği mutâbaatlarda manayı değiştirmeyecek lafzi farklılıkları mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: İ'tibâr, Mutâbaat, Şevahid

SUMMARY

Sakarya University Institute of Social Sciences

Abstract of Master's

Title of the Thesis: İ'tibar in Hadith and Practice of İ'tibar in Sahihul- Buhari	
Writer of the Thesis: İsa Eren	Supervisor: Assistant Professor Hayati Yılmaz
Acceptance Date: 05.10.2007	Number of the Pages: v1 (preface) 105 (the thesis)
Main Department: Fundamental Islamic Sciences	Department: Hadith
<p>The hadith, being the second fundamental source of the religion of Islam, is the whole way of life which is formed through the divine inspirations sent by Allah. The reality of the hadiths which are expected to organize the life of any Muslim are becoming completely disputable due to either the intentional attitudes of the separatists or the well-intentioned but incorrect interpretations or attitudes of some Muslims and it is losing its feature of being an effectual element in the reform of the society.</p> <p>Therefore, it becomes necessary to eliminate the suspicions on the hadith and its knowledge, to provide the hadith knowledge with its real status and to carry out the scholarly studies concerning the hadith and its knowledge.</p> <p>The most important study to be carried out is the study through which the hadiths are scrutinized thoroughly at the end of the intensive efforts and the hadith scholar before accepting the hadiths decide upon the genuineness or deficiency through various methods.</p> <p>One of the methods that the hadith scholars use in order to achieve the genuine hadiths is İ'tibar. İ'tibar means the studies held in order to search for whether any hadith which is known individually has been told in the same or other wordings by another relater or not. The hadith achieved after İ'tibar is called 'Mutâbaat' if it is related in the wording or the meaning by the same Şahâbah ("companion") and it is called 'Şahid' if it is related by a different Sahâbah. The fundamental element that differentiates 'Mutâbaat' from 'Şahid' is the difference between their Sahâbah relaters.</p> <p>The benefit of the İ'tibar studies is the protection of the sunnah by achieving the 'Mutâbaat' and 'Şevahid' hadiths, better comprehension of the hadiths and the increase in the level of the hadiths. Like all the hadith scholars, Buhari practiced İ'tibar in either the cities he lived or in other cities he went or in the scholarly travels he made to other countries in order increase the level of genuineness of the hadiths he had achieved. Buhari mentioned the hadiths he achieved through İ'tibar in <i>Sâhih'ul buhâri</i> so often that it was not seen in any other of his works.</p> <p>Buhari used the 'Mutâbaat's either in order to enhance the hadith or to respond to the ones who thought one hadith did not have any other account or to display that there could be another account without aiming at responding to anyone. In the 'Mutâbaat's that Buhari mentioned, there are some wordy differences which do not change the meaning.</p>	
Key words: İ'tibâr, Mutâbaat, Şevahid	

GİRİŞ

KONU VE YÖNTEM

Bu araştırmanın konusu, i'tibâr ve buna bağılı olarak mutâbaat ve şevahid kavramlarının hadis ilmindeki yerini hadis usulü eserleri ve *Sahihu'l-Buhâri*'deki uygulamaları çerçevesinde tespit etmektir. Bunların gerçekleştirmek için şu hususlar hedeflenmiştir:

- a. Klasik ve modern hadis usulü eserleri çerçevesinde i'tibârın ne olduğu, hadis alimleri açısından ne ifade ettiği, hadis ilmini koruma noktasındaki önemli rolünü ortaya koymak.
- b. İ'tibâr ve i'tibârıla ilgili kavramların geçtiği hadis metinlerini, hadis alimleri ve şarihlerinin de yorumlarından yararlanmak suretiyle bir değerlendirmeye tâbi tutarak, söz konusu hadis metinlerinde hangi prensiplerin esas alındığını, birbirleri arasındaki benzer ya da farklı yönlerin neler olduğunu, bunların "nasıl bir üslup içinde verildiği" ve "ne gibi maksatların" gözetildiğini belirlemek.
- c. Hadis alimlerinin i'tibâr uygulamalarını *Sahihu'l-Buhârî* metinleri ve şarihlerinin yorumları ve görüşleri ile tez çalışmasını sınırlı tutarak ele almak.

Prensip olarak Buhârî'nin hadislerinin sonunda getirdiği mutâbaatları ilgili kaynaklardan bulmaya çalıştık. Böylece her iki hadisi karşılaştırıp benzer ya da farklı yönleri ortaya koyarak Buhârî'nin i'tibâr kavramına yüklemiş olduğu anlamı tespit etmeye gayret gösterdik.

KAYNAKLAR

Hadis ilminde i'tibâr, daha ziyade hadis usulü kapsamında yer aldığı için, hadis usûlü eserleri çalışmanın başlıca kaynakları arasında yer almıştır. İ'tibârın hadis ilmindeki yerini ve prensiplerini belirleyebilmek için klasik ve modern hadis usûlü eserlerinden yararlanılmıştır. İbnu's Salah'ın (ö. 643/1245) *Ulûmu'l-hadis*, İbn Hacer'in (ö. 852/1403) *Şerh'u Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l eser*, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribu'r-râvi*, Hâkim'in *el-Kifaye* (ö. 405/1014), Muhammed Accac el-Hâtîp'in *Usulu'l-hadis* Tahhan'ın *Teysiru mustalahi'l-hadis*, Subhi es-Sâlih'in *Ulumu'l-hadis ve mustalahuhu* adlı eserleri, öncelikli başvuru kaynakları olmuştur.

Cerh-Ta'dil kitapları, rical ve tabakât eserleri de i'tibâr açısından zengin malzeme içeren kaynaklardır. İbn Ebû Hâtîm'in *el-Cerh ve't-ta'dil*, İbn Hacer'in *Tehzibu't Tehzib*, *Takribu't Tehzib*, İbn Hibban'ın *Kitabu'l-mecruhin mine'l-mahaddisin* adlı eserleri çalışma esnasında en çok istifade edilen cerh-ta'dil eserleri arasında yer almaktadır.

İ'tibârın hadis ilmindeki uygulamalarını tespit edebilmek için *Sahihu'l-Buhârî* ve buna bağlı olarak da özellikle *Sahihu'l-Buhârî* şerhleri olan İbn Hacer'in *Feth'ul-bâri*, Aynî'nin *Umdetu'l-Kâri* ve Kîrmanî'nin *Sahihu'l-Buhârî bi-şerhi'l-Kîrmanî* adlı eserleri vasıtasıyla Buhârî'nin i'tibâr prensibini ortaya koymaya çalışılmıştır. Kastallani *İrşadu's-sari li-şerhi Sahihu'l-Buhârî* eserinde mutâbaatlar hakkında fazla değerlendirmede bulunmadığı, Hattabi de *A'lamu'l-hadis fi şerhi Sahihu'l-Buhârî* eserinde hiç yer vermediği için bu eserden yararlanılamamıştır.

İ'tibâr ve buna bağlı kavramlar olan mutâbaat ve şevahide bir çok hadis kitabında yer verilmiştir. Buhârî ise eserinde, mutâbaatlara diğer hadis müelliflerine oranla daha fazla yer vermiştir. Bu konuda yapılacak bir çalışma, bu sahadaki zengin edebiyattan haberdar olmayı ve seçici davranarak sahasının temel kaynak niteliğindeki eserlerini görüp incelemeyi zaruri kılmaktadır.

Ne var ki, bu zengin müdevvenât içinde, bizim yolumuza ışık tutan doğrudan bir çalışma mevcut değildir. Yukarıda adları anılan çalışmalar, konu hakkında sadece bir veya birkaç bahsi ile alakalı malumat ihtiva etmektedir.

Mutâbi ve mutâbaa aleyh olan hadisleri ve sayılarını tespit edebilmek için el-Mektebet'uş-Şâmîle ve Turath şirketinin hazırladığı el-Mektebetu'l-elfiyye CD-ROM'ları kullanılmıştır.

BÖLÜM 1

HADİS'TE İ'TİBÂR

1. 1. İ'TİBÂR VE İLGİLİ KAVRAMLAR

1.1.1. el-İ'ti'bâr () :

1.1.1.1. Sözlük Anlamı:

" a-be-ra: عبر " kelimesi sözlükte bir halden başka bir hale geçmek, bir yoldan geçmek, gizli bir şeyi açığa çıkarmak ve bir şeyi incelemek gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹

"İ-te-be-ra: اعتبر " fiilinin mastarı olan i'tibâr, kendi cinsinden başka bir şey, kendisi vasıtasıyla bilinsin diye bir şeye bakmak ve onunla delillendirmek; araştırmak; görünenin bilgisinden hareketle görünmeyene ulaşmak; önem vermek; kulak asmak; birisini ya da sözünü makul kabul etmek ve ibret almak gibi anlamlarda kullanılmaktadır. İ'tibâr kelimesi karşılığında hadis alimleri, " " (araştırma) , " " (teftiş) ve "ة " (müzakere) kelimelerini de kullanmışlardır.²

1.1.1.2. İstılah Anlamı:

Muhaddisin, bir râvinin rivayetinde tek kaldığı bir hadisi, bir başka râvinin ona iştirak edip etmediğini belirlemek için, hadisin diğer tariklerini araştırmasına i'tibâr denir.³ İ'tibâr, muhaddisin yaptığı araştırmanın kendisi, mutâbi ya da şahide ulaşmak için

¹ Ragıb el-İsfahani, Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Mu'cemu mufredati elfazi'l-Kur'ân*, t.y., s. 331; Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tacu'l-arus min cevâhiri'l-kamus*, XII, 504.

² İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nureddin İtr, s.72; Tahhan, Mahmud, *Teysiru mustalahi'l-hadis*, s.144; Zebîdî, XII, 504.

³ İbnu's-Salah, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman eş-Şehrazurî, *Mukaddime fi Ulûmi'l-Hadîs*, s. 82; Salîh, Muhammed Edip, *Lemehat fi usuli'l-hadis*, s. 293; Tahhan, s. 141.

sarfettiği gayrettir. Muhaddislerin i'tibâr kavramını tanımlamalarında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Hadis usulü eserlerindeki tariflerin hepsi, yukarıda zikredilen tanım ile genel itibariyle aynıdır.⁴

İ'tibâr, cerh ve ta'dil kitaplarında za'îf ya da munker olarak bilinen râviler için kullanılmıştır. Bu râvilerin hadisleri için "yukteb hadisuh ala'l-i'tibâr" (Hadisleri i'tibâr ile yazılır) denilmektedir. Sika râvilerin hadisleri herhangi başka bir râvinin rivayetine ihtiyaç duymadan delil olarak kullanıldığı için, bu tür râviler hakkında "i'tibâr için yazılır" yerine "ihticac için yazılır" tabiri kullanılmıştır.⁵

Ebû Hâtim (ö. 277/890) râvilerin derecelerini anlattığı *el-Cerh ve't-ta'dil* adlı eserinde bazı râvilerin hadislerinin delil olarak kabul edilemeyeceğini, sadece i'tibâr ile yazılacağını ifade etmektedir. Mesela: "yukteb hadisuh ve yunzar fih" (Hadisi yazılır ve araştırılır), "yukteb hadisuh li'l-i'tibâr" (Hadisi i'tibâr için yazılır), "yukteb hadisuh ve yunzar fih i'tibâren" (Hadisi yazılır ve i'tibâr üzere araştırılır) demektedir.⁶

Ebû Hâtim, Abdulaziz b. İmran için "za'îf'ul-hadis, munker'ul-hadis" demiştir. Bu râvinin durumu hakkında "yukteb hadisuh" (Hadisleri yazılır mı?) diye sorulunca da "ala'l-i'tibâr" (İ'tibâr için yazılır) cevabını vermiştir.⁷

"İ'tibâr için hadisleri yazılır" denilen râvilerin genel karakteri, aşırı derecede za'îf olmamalarıdır. Çünkü çok za'îf râvilerin, hadislerinin kabul edilmeyeceği yönünde hadis münekkidlerinin genel kanaati vardır.

⁴ Bkz. Şakir, Ahmed Muhammed, *el-Baisü'l-hasis fi şerhi ihtisari ulumi'l-hadis*, s. 82-83; Sehâvî, *Fethü'l-mugis bi şerhi el-fiyeti'l-hadis li'l-Irakî*, I, 207; Hatîb, Muhammed Accac, *Usulu'l-hadis*, 366

⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VIII, 21.

⁶ İbn Ebî Hâtim, II, 37.

⁷ İbn Ebî Hâtim, V, 389.

1.1.2. Mutâbaat () :

"ta-be-a تابع " fiili bir kişinin izinden gitmek, arkasından yürümek, takip etmek, peşi sıra gelmek, tâbi olmak, bir şeye uyup muvafakat etmek anlamını taşımaktadır. Zebîdî bu fiilin kullanıma örnek olarak şu cümleleri zikretmektedir: "İzinden yürüdü", "fiillerinde tâbi oldu", "arkasından yürüdü", "onunla beraber geçti, gitti", "Ne zaman birisi helak olduysa, diğeri onun yerini aldı".⁸ Mutâbaat, bazen bizzat izlemeyi bazen de onu örnek almayı/lider edinmeyi ifade etmektedir.⁹

Istilahi olarak mutâbaat, ferd olduğu zannedilen bir hadisin çeşitli hadis kitaplarında tetkike tâbi tutularak aranması neticesinde, o hadisin, teferrüd eden râvisinin şeyhinden veya daha yukarısındaki şeyhlerden birisinden de rivayet edilmesine denmektedir.¹⁰

Mutâbaat, sened yönüyle tâmm ve kâsıra olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹¹

1.1.2.1. Mutâbaat-ı Tâmm ():

Ferd olduğu sanılan bir hadisin araştırma sonucunda, râvisinin şeyhinden başka bir râvi tarafından da rivayet edilmesine denir.¹² Mutâbi bulunduğu zaman da " " denilmektedir.¹³ Mutâbaat-ı tâmm'e örnek olarak Şâfiî'nin (ö. 204/819) *el-Umm*'da Mâlik (ö. 179/795) – Abdullah b. Dinar (ö. 127/744) ve İbn Ömer (ö. 73/692) tarikiyle rivayet ettiği şu hadis verilmektedir.

⁸ Zebîdî, XX, 372-377.

⁹ Ragıb, s. 69; Firuzabadi, Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kamusu'l-muhit*, s. 911-2; İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî, *Lisanu'l-arab*, VIII, 31.

¹⁰ Humeysi, Abdurrahman b. İbrâhim, *Mu'cemu ulumi'l-hadisi'n-nebevi*, s.195; Itr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulumi'l-hadis*, s. 418.

¹¹ San'âni, Emir, *Tavzihu'l-efkar li-meani tenkihi'l-enzar*, II, 14; Itr, *Menhec*, 418.

¹² Uğur, Mucteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 290; Itr, s., 418.

¹³ Hatîb, *el-Muhtasaru'l-veciz fî ulumi'l-hadis* s. 366.

Rasulullah (s.a), "*Ay yirmi dokuz gündür. Hilalî görmedikçe oruç tutmayınız; yine hilalî görmedikçe bayram etmeyiniz. Eğer hava bulutluysa, sayıyı otuza tamamlayınız*" buyurmuştur.

Bazıları bu hadisi, bu lafızla Mâlik'ten sadece İmam Şâfiî'nin rivayet ettiğini zannederek hadisi Şâfiî'nin ferd hadislerinden biri olarak değerlendirmişlerdir. Oysa Mâlik'in ashabi aynı hadisi, yine bu isnadla " (Hava bulutlu olursa hesaplayarak takdir ediniz) şeklinde Mâlik'ten rivayet etmişlerdir.

Rivayet edilen bu hadis, Şâfiî'nin rivayetine mutâbi olmuştur. Bu mutâbi, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebi'dir (ö. 221/835). Buhârî (ö. 256/869), Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebi – Mâlik - Abdullah b. Dinar – İbn Ömer tarihiyle¹⁵ Şâfiî'nin Mâlik'ten olan hadisi gibi rivayet etmiştir. Buradaki mutâbaat, tâmmedir. Buhârî'nin rivayet ettiği mutâbinin metni şöyledir:

"

"

Rasulullah (s.a) "*Hilali görmedikçe oruç tutmayınız; yine hilali görmedikçe bayram etmeyiniz. Hava bulutlu olursa hesaplayarak takdir ediniz*" demiştir.

İmam Şâfiî'nin (ö. 204/819) ilk rivayetinde " (sayıyı otuza tamamlayın) lafzı, mutâbi olan İbn Mesleme rivayetinde " (takdir edin) lafzı ile rivayet edilmektedir. Ayrıca İmam Şâfiî'nin rivayetindeki " lafzı da İbn

¹⁴ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 71; San'âni, II, 14.

¹⁵ Buhârî, *Savm*, 11.

Mesleme'nin rivayetinde bulunmamaktadır. Buradaki mutâbaatta, mutâbi ile mutâbaa aleyh arasında lafız farklılıkları görülmektedir.

Mutâbi, benzeri başka bir râvi tarafından da rivayet edilmiş olan hadis veya rivayet etmiş olduğu hadis, başkası tarafından da rivayet edilmiş râvilere denir.¹⁶ Mutâbaa aleyh de benzeri başka bir ravi tarafından da rivayet edilmiş olan hadistir. Mutâbaa aleyhin diğer anlamı ise, rivayet etmiş olduğu hadis, başkası tarafından da rivayet edilmiş olan râvidir.¹⁷

Bütün hadis usulü eserlerinde, mutâbaata örnek olarak bu hadis verilmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, muhaddislerden çoğunun, mutâbaatta lafzın aynı olma şartını aramadıklarını söylenebilir.¹⁸

1.1.2.2. Mutâbaat-ı Kâsıra ():

Mutâbaat-ı kâsıra, mutâbaatın râvinin şeyhinde veya daha yukarıdaki râvilerde olmasına denir.¹⁹ İbnu's-Salah (ö. 643/1245) mutâbaat-ı kâsıra'nın şâhid olarak da isimlendirileceğini söylemektedir.²⁰

İbn Hacer, mutâbaatın ister tâmme, ister kâsıra olsun, lafzen meydana gelmesinin şart olmadığını söylemektedir. Ona göre aynı sahabinin rivayetinden olmak suretiyle mana yönünden ittifakın meydana gelmesi, mutâbaat için yeterlidir.²¹

İbn Hacer tarafından getirilen bu tanım, mutâbaat açısından en genel ve kuşatıcı bir tanımdır. Çünkü bunun dışındaki tanımlar, hadis metinlerindeki mutâbaat örneklikleriyle uygunluk arzetmemektedir.

¹⁶ Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 232.

¹⁷ Aydınli, s. 232.

¹⁸ Bkz. İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 71-72; Sûyuti, *Tedribu'r-râvi*, I, 242-243.

¹⁹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s.70; Itr, s. 418.

²⁰ İbnu's-Salah, s. 83.

²¹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 71; Itr, s. 417.

Mutâbaat-ı kâsıra'ya örnek olarak da İbn Huzeyme'nin (ö. 311/923) *Sahih*'inde Muhammed b. Velid – Mervan b. Muaviye – İbn Fudayl – Âsım b. Muhammed – Muhammed b. Zeyd – Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) tariki ile rivayet ettiği şu hadis verilebilir:

22»

»

Hz. Peygamber, "*Ay şöyle, şöyle ve şöyledir otuz (gündür). Ay şöyle, şöyle şöyle otuz (gündür). Üçüncü defasında baş parmağını yummuşlar. Eğer hava bulutlu olursa o ay için otuz gün takdir edin*" buyurmuşlardır.

İbn Huzeyme'nin rivayet ettiği bu hadisi, Müslim (ö. 261/874) de "23 lafzı ve Ebû Bekr b. Ebi Şeybe – Ebû Üsâme – Ubeydullah – Nâfi (ö. 117/735) – İbn Ömer senedi ile rivayet etmiştir.²⁴

Mutâbaat-ı tâmmede görülen lafızsal farklılık, mutâbaat-ı kâsırada da görülmektedir. Her iki rivayet arasındaki fark "otuz güne tamamlayın"daki "tamamlama" lafzını ifade eden fiildir. Mutâba aleyh olan Muhammed b. Zeyd "أكملوا", mutâbi olan Nâfi ise "أقدروا" demektedir.

1.1.3. Şâhid ():

İ'tibâr konusunda ele alınması gereken bir diğer kavram da şâhiddir. Şâhid sözlükte, basiret ve gözle görmek suretiyle meydana gelen bir bilgidir. " " kelimesinin tekili olan " " kesin bilgiyi ifade eder. Bu kesin bilgiden ötürü, bir kişi diğerinin bilgisini

²² İbn Huzeyme, *Sahih*, III, 202.

²³ Müslim, *Savm*, 2.

²⁴ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 73.

tasdik eder ve "falan, falana şâhid oldu" denilir. " " kelimesinin anlamlarından birisi bilgi yerine kullanılır ve onunla tanıklık yapılır.²⁵

Şâhidin ıstılahi anlamı ise şöyledir: İ'tibâr sonucunda elde edilen hadis aynı sahabiden değil de başka bir sahabiden olursa buna şâhid denir. İ'tibâr ile elde edilen hadis lafız veya sadece mana yönünden diğer metine benzeyebilir.²⁶

Şâhid, anlam yönü ile lafzî ve manevî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.²⁷

1.1.3.1. Lafzî Şahid:

Hadis metninin, başka bir sahibinin rivayetiyle lafzen kuvvetlenmesine, derecesinin yükselmesine lafzî şâhid denir.²⁸ Lafzî şâhide örnek olarak, yukarıda zikredilen hadisin Nesâî (ö. 303/916) rivayeti verilebilir. Nesâî bu hadisi Muhammed b. Huneyn tarikiyle İbn Abbas'tan (ö.68/687), o da Rasulullah'tan (s.a) almıştır. Bu rivâyet, Abdullah b. Dinar'ın (ö. 127/744) İbn Ömer'den (ö. 73/692) rivayet ettiği şekliyle aynıdır. Nesâî'nin Muhammed b. Abdullah b. Yezid – Sufyân – Amr – Muhammed b. Huneyn – İbn Abbas tarikiyle rivayet ettiği hadisin metni şöyledir:

29n

"

Rasulullah (s.a) *"Ramazan'ı karşılamak maksadıyla Ramazandan önce oruç tutmayın, hilali görerek oruca başlayıp hilali görerek orucu bırakın. Eğer hava bulutlu olursa Ramazan'ı otuza tamamlayın"* buyurmuştur.

Bu hadiste, İbn Abbas'ın rivayeti İbn Ömer'in rivayetine lafzen benzediği için şâhid, lafzî olarak adlandırılmıştır.³⁰

²⁵ Ragıb, s. 274- 275; İbn Manzur, III, 238-239.

²⁶ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s.71; Itr, s. 417; Tahhan, s. 141; Hatib, s. 366.

²⁷ San'âni, II, 14

²⁸ Salîh, Suphi, *Ulumu'l-hadis*, s. 242.

²⁹ Nesâî, *Sıyam*, 13

³⁰ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 72.

1.1.3.2. Manevî Şâhid:

Manevî şâhid ise hadis metninin başka bir sahabinin rivayetiyle lafzen değil de mana yönüyle kuvvetlenmesidir.³¹ Manevî şâhîde örnek olarak Buhârî'nin Muhammed b. Ziyad tarikiyle Ebû Hureyre'den (ö. 59/678) şu lafız ile rivayet ettiği hadis verilebilir.³²

33"

"

Ebû Hureyre'nin rivayeti, İbn Ömer'in (ö. 74/693) hadisine lafzen değil, manen benzediği için hadis manevî şâhid olarak adlandırılmıştır.

1.1.4. İ'tibâr ile İlgili Diğer Kavramlar:

1.1.4.1. Tesebbüt:

Tesebbüt, hadis rivayetinde ihtiyatlı davranmak; hadisin sabit olduğu kesin olarak anlaşılmadıkça kabul veya red etmemektir.³⁴ Diğer bir ifadeyle hadis rivayetinde ihtiyatlı davranıp hadisin sabit olduğuna dair kesin kanaat hasıl olmadıkça, hadis rivayetine girişmemektir.

Tesebbütün en sağlam yollarından birisi sıhhatin korunması ve sağlamlığı istenen metnin önceden sağlıklı bir şekilde derlenip toparlanması, sonra da yazıya kaydedilerek korunmasıdır. Tesebbütün hadisçilerin bilimsel geleneği olmasında, hadislerin subutundaki problemlerin, kötü niyetli ve şerli insanların emellerine ulaşmasında istismar kapısı olması önemli rol oynamıştır.³⁵

³¹ Salîh, s. 242.

³² İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 72.

³³ Buhârî, *Savm*, 11.

³⁴ Aydın, s. 321.

³⁵ Nazlıgül, Hâbil, *Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivâyetleri*, s. 57-56.

Hadiste tesebbüt çabalarının göstergelerinden biri, bir hadisi değişik kaynaklardan elde etme, farklı rivayet ve varyantlarını derleme çabalarının varlığıdır. Hadis alimleri bir rivayete ulaşmak veya bilinen bir rivayetin farklı ve az bilinen kaynaklarına ulaşabilmek veya onu daha çok kaynaktan rivayet izni alarak rivayet edebilmek için yoğun ve takdire layık çabalar sergilemişlerdir. Hadis toplama gayretlerini "ilim talebi uğrunda yolculuk" olarak niteleyen hadisçiler, kendi çevrelerindeki hadis şeyhleriyle yetinmemişler, farklı bölgelere düzenledikleri yolculuklarla hadislerin farklı tariklerini aramışlardır.³⁶

1.1.4.2. Ferd Hadis:

Ferd hadis, sika bir râvinin Hz. Peygamber'den rivayet ettiği ancak hiç kimsenin ona bu hadiste iştirak etmediği, râvilerin rivâyetlerinde tek kaldığı hadistir.³⁷ Bazı alimler bunu garib olarak da adlandırmışlardır. Bu tür hadislerin mutâbi ya da şâhidi bulunduğu takdirde ferdlikleri sona ermiş olur. İtibâr çalışmalarının başlıca sebebi de ferd hadislerin derecesini yükseltme veya ferd hadisin sahih olduğuna dair kanaati, yâkini dereceye ulaştırma arzusudur.

Ferd, tüm râvilerin rivâyetlerinde tek kalan râvinin rivayet ettiği hadistir. Bu râvi, Hz. Peygamberden (s.a) yaptığı rivayetinde tek kalan sahabe, sahabeden rivayetinde tek kalan tâbii için olabileceği gibi tâbiiden rivayetinde tek kalan bir tâbiu tâbii için de söz konusu olabilmektedir. Önemli olan lafız ya da mana ile başka bir rivayeti yani hadisin mutâbi veya şâhidinin bilinmemesidir.³⁸

Ferd hadis, mutlak ve nisbi olmak üzere ikiye ayrılır. Mutlak hadisin karşılığı Ferd hadis iken, nisbinin karşılığı da garip hadistir. İbn Hacer'e (ö. 852/1448) göre Ferd-i mutlak, teferrüdün senedin aslında yani sahabe râvisinin olduğu yerde olmasıdır. Ferd-i Nisbi ise teferrüdün senedin ortasında olmasıdır.³⁹

³⁶ Nazlıgöl, s. 58.

³⁷ el-Emir, Muhammed b. İsmail , *Tavdihu'l- Efkar*, II, 11.

³⁸ Hatîb, s. 357.

³⁹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe* s. 53-54.

Ferd-i mutlak'a örnek olarak İbn Ömer'in (ö. 73/692) Buhârî (ö. 256/879) ve Müslim (ö. 261/874) tarafından nakledilen velâ'nın satışı ve hibesini yasaklayan hadis zikredilebilir.

" " hadisi ile Hz. Peygamber (s.a), köle azadından doğan miras hakkının satışını ve hibe edilmesini yasaklamıştır. Bu hadisi Abdullah b. Ömer'den rivayet eden tâbii Abdullah b. Dinar (ö. 127/744) rivayetinde teferrüd etmiştir. Buradaki teferrüd senedin aslında yer aldığı için, Ferd-i mutlak olarak adlandırılmıştır.

Ferd-i mutlak için bir diğer örnek de imanın şubeleri hakkındaki hadis zikredilebilir.

" " hadisini Ebû Hureyre'den (ö. 58/677) rivayet eden Ebû Salih, Ebû Salih'den rivayet eden Abdullah b. Dinar teferrüd etmişlerdir.

Hadis ilminde yapılan i'tibârların bir kısmı, ferd olduğunu sanılan bu hadisler için yapılmıştır. Bazı hadisler bu araştırmalar sonucunda, ferdlik derecesinden bir üst dereceye yükselbildiği gibi hadisin mutâbi veya şâhidi bulunamadığı zamanlarda ferdliklerini korumuşlardır.

1.1.4.3. Şaz Hadis:

İbnu's Salah (ö. 643/1245), şaz hadisi "Güvenilir bir râvinin, cemaatin rivayetine noksanlık veya ziyade ile sened veya metinde aykırı olarak rivayet ettiği hadis" şeklinde tanımlamaktadır.

İbnu's Salah'ın Yunus b. Abdil-Ala'dan naklen bildirdiğine göre İmam Şâfiî (ö. 204/819), şâzı şöyle tanımlamıştır: "Şâz, güvenilir bir râvinin başkalarının rivayet etmediği hadis değil, güvenilir bir râvinin başkalarının rivayet ettikleri hadislerle muhalif olarak rivayet ettiği hadistir." ⁴⁰

⁴⁰ İbnu's-Salah, s. 68; Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Şerhu elfiyeti'l-Irakî*, I, 191-192.

Ebû Yalâ el-Halili (ö. 446/1054) ise şâzda muhalefet şartını aramamış, "sadece tek bir isnadı olan ve râvisi güvenilir olsun ya da olmasın bir isnadda tek kalan hadistir" şeklinde tarif etmiştir.⁴¹

El-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/ 1014) ise şâzı şöyle tarif etmiştir: "Şâz, güvenilir râvilerden birinin rivayetiyle tek kaldığı hadistir. Bu hadisin mutâbi yoktur."⁴²

Hâkim'in verdiği şâz tarifi ile Ebû Ya'lâ el-Halîli'nin tarifi birlikte göz önüne alınırsa denilebilir ki, şâz, bir râvinin münferid olarak rivayet ettiği hadistir. Bu tarif hadis alimlerinca kabul görmemiştir. Zira bir tek isnadla gelen pek çok hadis vardır ki, sahihtir.⁴³

İbnu's Salah ise diğer hadisçiler arasında şâz olarak bilinen hadisi "şâz merdud" olarak tanımlamıştır. İbnu's Salah'a göre teferrüd edilen hadise bakılır. Eğer râvinin rivayet ettiği hadis, hıfz ve zabt yönünden kendisinden daha üstün râvilerin rivâyetlerine muhalif ise, infirad edilen hadis "şâz merdud" olur. Eğer başkalarının rivayetine muhalif değilse, bu bir râvinin rivayet ettiği, ancak diğerleri tarafından rivayet edilmeyen hadis gibidir.⁴⁴

İbn Hacer ise diğer muhaddislere oranla şâzın tanımını daha net bir şekilde orta koymuştur. Bu râvinin hadisine, ya zabt fazlalığı, yahut adet çokluğu, yahut da diğer tercih sebeplerinden birisi dolayısıyla kendinden daha üstün bir başka râvi yönünden muhalefet gerçekleşirse, daha üstün olana mahfuz, bunun karşıtına da şâz denir.⁴⁵

Hadiste şâzlık bazen metinde bazen de senedde olmaktadır. Senedde olan şâz hadise örnek olarak Ebû Dâvud (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/886) Sufyân b. Uyeyne (ö.198/813) – Amr b. Dinar (ö. 127/744) – Avsece – ve İbn Abbas (ö. 68/687) tarikiyle rivayet ettikleri şu hadis verilebilir:

⁴¹ İbnu's-Salah, s. 69.

⁴² Hâkim, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 119; Suyûfî, *Tedrib*, s. 233.

⁴³ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 231.

⁴⁴ İbnu's-Salah, s. 70-71.

⁴⁵ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 78.

“Hz. Peygamber (s.a) zamanında bir adam vefat etti. Arkasında mirasçı olacak kimse bırakmadı. Yalnızca azad ettiği bir kölesi vardı. Hz. Peygamber (s.a.s) adamın mirasını o köleye verdi.”

Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), bu hadisi sahabi râvisi İbn Abbas'ı zikretmeksizin mürsel olarak rivayet etmiştir. Hammâd, sika bir râvidir. Bu rivayetiyle kendisi gibi sika olanlara muhalefet etmiştir. Böylece Hammâd'ın rivayeti şâz, Sufyân tarikinden gelen rivayet ise mahfuz olmuştur.⁴⁶

İbn Mehdi (ö. 198/813), "Şâz hadise tâbi olan kişi, hadis ilminde imam olamaz"⁴⁷ sözünden hareketle şâz hadise tâbi olanların hadis ilminde yerlerinin olmayacağını söylenebilir. İbn Mehdi'nin bu sözü, hadislerin mutâbaatına ya da şevahidine tâbi olanların hadis ilminde yüksek derecelere ulaşabileceğini, imam olabileceğini gerektirir.

Şâz ve munker insanların rivayet ettiğine muhalefette birleşirken, şâz sika ve sadûk râvinin munker de zayıf râvinin rivayetidir.⁴⁸ Şâz ve munker rivâyetler, maruf ve mahfuzun da muhalifidirler.

1.1.5. Mutâbi ile Şâhid Arasındaki Farklar:

Mutâbi ve şâhid arasındaki farklar, alimlerin bu iki kavrama yükledikleri anlama göre değişmektedir. İbn Hacer, bazı alimlerin, mutâbaatı, ister aynı sahabi rivayetinden olsun, ister başka sahabi rivayetinden olsun lafız yönünden benzer olanlarına, şâhidi de mana yönünden benzer olanlara tahsis ettiklerini, bazılarının da mutâbaat ile şâhidi aynı anlamda kullandıklarını söylemektedir.⁴⁹

Mutâbaat ile şâhis arasındaki bu ayırım doğru değildir. İbn Hacer, bunu şöyle ifade etmektedir: “Mutâbaat ile şâhid arasındaki böyle bir ayırım doğru değildir. Mutâbaat ve

⁴⁶ İbn Hacer, s. 68-69; Suyutî, *Şerhu elfiyeti'l-Irakî*, I, 192.

⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*,

⁴⁸ Kâsımî, Cemaleddin, *Kava'idu't-tahdis min fünuni mustalahi'l-hadis*, s. 130-131.

⁴⁹ Dâri, *Muhadarat fi ulûmi'l-hadis*, s. 85.

şâhidin her ikisinde de nisbi ferd'in (garibin) kuvvetlenmesi söz konusudur. Ancak bu durum iki ıstılahın eş anlamlı olduğu manasına gelmez.”⁵⁰

Suphi es-Salîh, "Şâhid, mutâbiden daha geneldir. Şâhid bazen manayı, bazen hem lafız hem de manayı takviye etmektedir. Halbuki mutâbaat lafızla ilgili olup mana ile bir alakası yoktur"⁵¹ demektir. Bu tanımı ile Suphi es-Salîh'in, mutâbaatta lafzî bir farklılığı kabul etmediği anlaşılmaktadır.

Bazı hadis usulü eserlerindeki tanımlardan esinlenerek böyle bir tanıma ulaşmak mümkündür. Ancak hadis metinlerini içeren eserler ve bu eserlerdeki mutâbaat ve şevahid örnekleri göz önüne alındığında, mutâbaatı sadece lafza hasretmek mümkün değildir.⁵² Mutâbaatın olduğu hadis metinleri incelendiği takdirde, mutâbaatlarda da manayı değiştirmeyecdek nitelikte lafzi farklılıkların olduğu görülecektir.

Itr'a göre ise şâhid ile mutâbi arasındaki fark mutâbinin aynı sahabiye, şâhidin de farklı bir sahabeye dayanmasıdır. Bu görüşün, cumhura ait olduğunu belirten Itr, bazı alimlerin de mutâbi ve şâhidi ayırt ederken mana ve lafız rivayetini baz aldığını söylemektedir.⁵³

Itr'ın mutâbi ile şâhid arasındaki farkı ortaya koyarken sahabe râvisini temel unsur olarak kabul etmesi, bize göre de doğru bir yaklaşımdır. Mutâbide sahabi râvilerinin aynı olması gibi bir zorunluluk varken şâhidde sahabi râvilerinin farklı olması gerekmektedir.

Mutâbi ile şâhid arasındaki farklarla ilgili değinilmesi gerekli olan bir başka husus ise İbnu's-Salah'ın *Ulumu'l-hadis* adlı eserinde başlık olarak kullandığı "i'tibâr, Mutâbaat ve şevahid bilgisi"dir. İbn Hacer, bu iki kavramın birbirine karıştırıldığını, i'tibârın, mutâbaat ve şevahidin bir kısmı olduğunun anlaşıldığını söylemektedir. İbn Hacer'e

⁵⁰ es-Salîh, s. 241.

⁵¹ es-Salîh, s. 241; Suyûtî, *Tedribu'râvi*, s. 243.

⁵² Itr, s. 418.

⁵³ Itr, s. 420.

göre bu düşünce yanlıştır. Çünkü i'tibâr, mutâbaat ve şevahidin bir kısmı değil, bu ikisine ulaşmak için takip edilen yoldur.⁵⁴

1.2. İ'TİBÂR YAPMA YOLLARI

İlk asır hadis alimleri ile daha sonraki asırlarda yaşayan hadis alimlerinin i'tibâr yapma yolları birbirinden farklıdır. İlk asırlardaki muhaddisler, hadisleri rivayet edenlere bizzat ulaşmak suretiyle, hadislerin mutâbaat veya şevahidini elde etmekteydiler.

Daha sonraki asırlarda yaşayan alimler ise hadis eserlerine bakmak suretiyle i'tibâr yapmışlardır. İ'tibâr yapmak isteyen bir alimin, şâhid ve mutâbilere ulaşabilmesi için câmi'ler, müsnedler, cüz'ler, fevâidler ve mu'cemler üzerinde araştırma yapması gerekmektedir.⁵⁵

İ'tibâra, üzerinde araştırma yapılacak ferd hadisin bulunmasıyla başlanır. Muhaddis, râvilerden birisinin rivayet ettiği ferd hadisi alıp "sebr etmek" yani arayıp taramak suretiyle diğer râvilerin hadisleri ile mukayese edip "Acaba bu hadisi, o lafız ile ya da yakın bir lafız ile rivayet eden başkası da var mıdır?" diye bakar. Muhaddis, ilk önce o râvi ile aynı dönemde yaşayanlar ile araştırmasına başlar. "Bu hadisi, aynı lafız ile başkası da o râvinin şeyhinden rivayet etmiş midir?" sorusundan hareketle, hadisin mutâbine veya şâhidine ulaşmaya çalışır. Araştırmacı böyle bir kimseye ulaşamadığı zaman "Şeyhinin şeyhinden –râvinin şeyhi gibi- başkası rivayet etmiş midir?" diye isnadın sonuna kadar birer birer araştırır. Aynı hadisi başka bir râvi de rivayet etmiş ise mutâbaat olmuş ve mutâbin keşfedilmesiyle de ferd zannedilen o hadisin râvisi mutâbaa aleyh olmuş olur.

Araştırmacı hadisin mutâbi bulamazsa "acaba o manada rivayet edilmiş diğer hadis var mıdır?" sorusuna cevap aranır. Araştırmacı başka bir râvinin de aynı hadisi rivayet

⁵⁴ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 72; Itr, s. 394; Hatîb, s. 367.

⁵⁵ Hatîb, s. 366.

ettiğini tespit edebilirse, bulunan hadis ferd zannedilen râvinin şâhidi olmuş olur. Şayet bulunamazsa hadis artık fertlikten kurtulamaz.⁵⁶

Bugün hadis ilminin farklı alanlarında yapılan çalışmalarda da İ'tibâr yapılmaktadır. Nitekim, Muhammed Ebû Şeybe, Ebû Reyve'nin Muhammedi Sünnetin aydınlatılması adlı eserindeki eleştirilere yanıt verirken i'tibâr yapmış, eleştirilen hadise şâhid getirerek, hadislerin sahihliğini vurgulamıştır.

Ebû Hureyre tarafından rivayet edilen "*Cennette bir ağaç vardır ki bir atlı gölgesinde yüz sene yürür*" hadisine yönelik eleştirilere cevap verdikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Eleştirilen hadislerin bir kısmı, Ebû Hureyre dışındaki başka sahabiler tarafından da rivayet edilmiştir. Bazıları da başka sahabiler tarafından aynen rivayet edilmiştir."⁵⁷

Ebû Dâvûd tarafından tahriç edilen "*Kim, bir topluma benzerse, o da onlardandır*" hadisini inceleyen Mirza Tokpınar da i'tibâr yaparak hadis hakkında bir mutâbaatın ya da şâhidin olmadığını şöyle ifade etmektedir: "Ebû Dâvûd'un bu rivayeti hakkında sıhhat durumunu değiştirecek bir mutâbaattan söz etmek mümkün değildir. Hadisin aslı ile "bütün olarak" anlam birliği bulunmamaktadır. Bu özellikte bir hadis hakkında, İbnu's-Salah'ın da belirttiği üzere, yalnızca hadisin aslının bulunduğu hükmedilebilir.⁵⁸ Anlam birliği olduğunda ise "şâhid" de denilen "nâkıs mutâbaattan söz edilebilir. Fakat burada nâkıs mutâbaat da yoktur. Çünkü Ebû Dâvûd'un rivayetinde hadis yalnızca kısa bir cümle olarak rivayet edildiği için hadisin aslı mana birliği yok edilmiştir."⁵⁹

⁵⁶ Naim, Ahmed, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrid-i sarîh tercemesi*, s.114-115; Hatîb, s. 366.

⁵⁷ Ebû Şeybe, I, 307.

⁵⁸ İbnu's-Salah, s. 83.

⁵⁹ Tokpınar, Mirza, "*Men Teşebbehe bi-kavmin fehüve minhüm*" Hadisi Üzerine Bir İnceleme", Hadis Tetkikleri Dergisi, III, 94-95.

1.2.1. Sahabiler ve İ'tibâr

1.2.1.1. Sahabiler ve Hadis Rivayeti:

Sahabilerin Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerin bizlere sahih bir şekilde ulaştırılmasındaki emekleri büyüktür. Sahabiler, hadislerin rivayet edilmesi, yaygınlaştırılması ile yetinmemiş, bu rivâyetlerin ne derecede güvenilir olduklarını, Hz. Peygamber'e aitliğini kendi devirlerindeki en uygun yöntemlerle araştırmışlardır.

Sahabiler, hadislerin subutunu tespit etmek amacıyla, rivayet eden diğer sahabilerden şâhid istemişlerdir. Sahabilerden bazısının bazısından, rivayet ettikleri hadisler için şâhid istemesi, birbirlerini zemmetmek için değil, hadislerin güvenilirlik derecesini artırmak içindi. Bu ve benzeri yöntemlerle, hadislerin sıhhatini korumuşlardır.

Sahabilerin hadisleri koruma anlamında takip ettikleri yöntemleri, halefleri tarafından geliştirilerek günümüze kadar gelmiştir. Bu kapsamda sahabe sonrasındaki dönemde yaşayan alimler, rivayetin sıhhati ve râvinin hadisi rivayet edene kadar koruyup koruyamadığını, aynı hadisin başka râvilerce de rivayetinin olup olmadığını araştırmışlar; hadisin tüm tariklerinin toplanması, rivâyetlerin hadis imamlarına sunulması istemişlerdir.⁶⁰

Sahabilerlerden bazıları, hadislerin güvenilir bir şekilde nesilden nesile aktarılmasını sağlamak için mümkün oldukça az hadis rivayet etmişler, diğer sahabileri de az hadis rivayet etmeye teşvik ederek hadis rivayetlerindeki hataları en aza indirmişlerdir. Çünkü bazı sahabilere göre rivayetin çoğalması hata yapma ihtimalini de artırmaktaydı. Hadiste yapılan hata dini naslarda yapılacak bir hata olduğu için de en tehlikeli hata sayılmaktaydı.⁶¹ Sahabilerden bazıları, rivayet ettikleri hadislerde fazlalık ya da eksiklik yapma endişe ve korkusu içinde buldukları için, genel olarak çok hadis rivayetinden kaçınmışlardır.⁶²

⁶⁰ Hatib, 79-94.

⁶¹ el-Cezairi, Tahir, *Tevcihu'n-nazar ila usuli'l-eser*, I, 57.

⁶² Aşık, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivâyeti*, s. 146

Hz. Peygamber hakkında yalan söyleme endişesinden dolayı, hadis rivayet etmekten çekinen sahabilerden birisi de Zubeyr b. Avvam'dır (ö. 36/656). Zubeyr'e "Ben senden, falan ve falan kimselerin hadis rivayet eder olduğu gibi, Rasalullah'tan (s.a) hadis söylediğini işitmiyorum" denildiğinde şöyle cevap vermiştir: "Ben Rasulallah'ın (s.a) yanından hiç ayrılmadım. Fakat ben Rasulallah'tan (s.a) işittim ki, o: *"Her kim benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın"* buyuruyordu.⁶³ Zubeyr'in bu sözü, sahabilerin sahihliği hususunda tereddüt veya hadis rivayetinde hata yapma ihtimalini hissettikleri hadisleri rivayet etmediklerini göstermektedir.

Bu gibi sahabilerin, hadis rivayetinden geri durmaları, onların hadise önem vermediklerini değil bilakis önem verdiklerini, bundan dolayı da az hadis rivayet ettikleri söylenebilir. Bu sahabilerin, az hadis rivayet etmeleri ile ilgili sözlerinin bağlamından koparılarak, hadis karşıtı bakış açılarında delil olarak kullanılması doğru değildir.

Hz. Enes'in (ö. 93/711) de çok hadis rivayet etmesine engel olan etken unsur, Hz. Peygamberden rivayet edilen *"Her kim benim üzerime bilerek yalan söylerse, cehennemdeki oturacağı yerine hazırlansın"* hadisidir.⁶⁴

Hz. Peygamber hakkında yalan söyleme riskinden ötürü hadis rivayetinde temkinli olan sahabilerin yanı sıra bazı sahabiler de çok hadis rivayet etmenin tehlikelerine rağmen, hadislerin yok olmaması için hadis rivayet etmeye devam etmişlerdir. Sahabilerden oluşan bu iki farklı gurubun çok hadis rivayet etme ya da etmeme hususundaki gerekçeleri, hadisleri korumak olması gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır. Çünkü, özellikle günümüzde "Hz. Peygamber'in sünnetini, uydurma hadislerden arındırma" gerekçesi ile hadisler üzerinde yoğun eleştiriler yapılırken, ilmin kaybolmaması için hadis rivayet eden sahabiler gibi, hadise önem verilmemekte, hadis ilmi göz ardı edilmektedir. Hadisleri eleştirmenin temel dayanağı olarak "az hadis

⁶³ Buhâri, *İlim*, 38.

⁶⁴ Buhârî, *İlim*, 38.

rivayet eden sahabeler" gösterilirken, "ilmin devam için çok hadis rivayet eden sahabeler" değerlendirme dışında tutulmaktadır.

Rasulullah'ın (s.a) ilminin yok olmaması için çok sayıda hadis rivayet eden sahabelerin başında, geçmişte olduğu gibi günümüzde de eleştiri oklarının hedefinde olan Ebû Hureyre (ö. 58/677), gelmektedir. Ebû Hureyre, bazı sahabelerin "Ebû Hureyre, çok hadis rivayet ediyor" şeklindeki eleştirilerine şu ayet ile cevap vermiştir: "*Hakikat, indirdiğimiz o açık açık âyetlerimizi ve doğruyu biz Kitâb'da insanlara onu pek aşikâr bir surette bildirdikten sonra gizleyenler, işte onlara hem Allah lanet eder ve hem lanet etmek şânından olanlar la'net eder. Ancak tevbe edenler, düzeltenler ve (hakikati gizlemeyip) iyice açıklayanlar başka. Ben artık onların günâhlarından geçirim. Ben en çok tevbeyi kabul edenim, en çok merhamet eyleyenim.*"⁶⁵ Ebû Hureyre, savunmasına şöyle devam etmiştir: "Muhacir kardeşlerimizi çarşılarda alış veriş etmek işi meşgul ederdi. Ensâr kardeşlerimizi de ticaret meşgul ederdi. Ebû Hureyre ise karın tokluğuna Rasulullah'tan (s.a) ayrılmazdı da, onların olmadıkları meclislerde hazır olurdu ve onların ezberleyemedikleri hadisleri ezberlerdi."⁶⁶

Hadis rivayetinde hata yapmamak için hadis rivayetinden geri durmanın, ilmin kaybolmaması için de çok hadis rivayet etmenin yanı sıra sahabelerden bazıları da halkın anlamayacağı ya da yanlış anlayacağı gerekçesiyle her bildikleri hadisleri halka anlatmamışlardır. Bu metodu uygulayanlardan birisi olan Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652) "Eğer bir kavme, akıllarının ermeyeceği bir hadis rivayet edersen, o hadis onların bazısı için ancak fitne olur"⁶⁷ diyerek, halk tarafından yanlış anlaşılması muhtemel olan hadislerin rivayet edilmemesi, gündeme getirilmemesi gerektiğine işaret etmiştir.

İlmin yok olmaması için çok hadis rivayet eden Ebû Hureyre, Abdullah b. Mes'ud gibi ilmin bazısını kendisinde saklamış ve "Rasûlullah'tan iki kab ilim öğrendim. Bunlardan birini açıkladım. Diğerine gelince, onu açıklasaydım, benim şu boğazım kesilirdi"

⁶⁵ Bakara, 159-160.

⁶⁶ Buhârî, *İlim*, 42; Müslim, *İman*, 229; Muvatta, *Taharet*, 29.

⁶⁷ Müslim, *Mukaddime*, 3.

demiştir.⁶⁸

Hadis rivayetinde dikkatli olmasıyla bilinen Abdullah b. Mes'ud, öğrencilerine de hadisleri dikkatli rivayet etmelerini öğütlemiştir. Sahabilerden birisi, Abdullah b. Mes'ud'un hadis rivayet ediş halini şöyle anlatırdı: "Abdullah b. Mes'ud bir gün Rasulullah'tan (s.a) hadis rivayet ediyordu. Ayaktaydı. Baktım, gömleğinin düğmeleri çözülmüş, gözleri yaşla dolmuş, damarları şişmişti. Hadisi rivayet ettikten sonra "Allah Rasulu, ya böyle ya şöyle, ya buna yakın, ya da buna benzer buyurdu" demiştir.⁶⁹

Sahabilerin, hadisleri doğru anlamak ve bilmedikleri hadisleri öğrenmek için hadis müzakereleri düzenlemeleri de onların hadis rivayetindeki titizliklerini gösterir niteliktedir. Mesela Enes b. Mâlik (ö. 93/711) "Rasulullah'tan hadîsi işitir, ondan ayrılınca ezberleyinceye kadar müzakere ederdik" demektedir.⁷⁰ Sahabiler, bu müzakereler ile hatalı ya da eksik anladıkları hadislerin doğru şeklini öğrenmiş oluyorlardı.

Müzakerinin önemine binaen İbn Abbas, "Benden hadîs işittiğinizde aranızda müzakere ediniz, zira ancak bu şekilde unutmazsınız" dediği rivayet edilmektedir.⁷¹

Sahabiler, hadis öğrenmeye ayrı bir önem vermişler, hemen hemen hiçbir zaman Rasulullah'ın (s.a) yanından ayrılmamış, meşgul oldukları dönemlerde nöbetleşerek Hz. Peygamber'in hadislerini öğrenmişlerdir. Bu sahabilerden birisi olan Hz. Ömer (ö. 23/644), ensardan komşusu olan Ümeyye b. Zeyd ile nöbetleşerek hadisleri öğrenmişler, hadisi dinleyen meşgul olduğu gerekçesi ile dinleyemeyen kişiye hadisi nakletmiştir.⁷²

⁶⁸ Buhârî, *İlim*, 42.

⁶⁹ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi ve ma yenbagi fi rivâyetihi ve hamlihi*, s. 95.

⁷⁰ Hatîb, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî*, I, 236.

⁷¹ Ramehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'râvî ve'l-vâî*, s. 547.

⁷² Buhârî, *İlim*, 28.

1.2.1.2. Sahabiler ve İ'tibâr

Hadis rivayeti konusunda hassas davranan sahabiler, arkadaşları tarafından rivayet edilen hadislere karşı da bu titizlik ve uyanıklığı elden bırakmamış, daha önceden duymadıkları hadisleri rivayet eden sahabilerden şâhid getirmelerini ya da yemin etmelerini isteyerek, Hz. Peygamber adına hatalı hadis rivayetinin önüne geçmişlerdir.

Özellikle "*Bile bile bana yalan isnad eden kimse, cehennemdeki yerini hazırlasın*"⁷³ sözünden etkilenen bir çok sahabi hadis rivayetinde temkinli hareket etmişler, farklı vesileler ile sözün Hz. Peygamber'e aidiyetini, ispatlamaya çalışmışlardır. Sahabenin kullandığı bu vesileler arasında i'tibâr, önemli bir yer teşkil etmektedir. Sahabilerin rivayet edilen hadislerin şâhidini istemeleri, hadis ilmindeki ilk i'tibâr örneklerini oluşturmaktadır. Sahabilerin i'tibârları, hadis rivayet eden râviden şâhidini istemekten ibaretti.

Sahabe devrindeki ilk i'tibâr örneklerinden birisi, Ebû Said el-Hudri (ö. 74/693) hakkında anlatılan şu olaydır. Ebû Said el-Hudri bir ara sahabe topluluğu arasında Rasulullah'tan (s.a) şu hadisi rivayet etmişti: "Hz. Peygamber nasr sûresi nazil olduğu zaman, sûreyi "*Allah'ın yardımı ve fetih geldiğinde ve insanların bölük bölük Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde, Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve O'ndan bağışlama dile. Çünkü O tövbeleri çok kabul edendir*"⁷⁴ diye sonuna kadar okuduktan sonra şöyle buyurdu: "*İnsanlar bir tarafta, ben ve ahabım bir taraftayız. Fetihden sonra hicret yoktur. Fakat cihad ve niyet vardır.*" Sahabilerin arasında bulunan Mervan b. Hakem (ö. 65/684), hadisi rivayet eden Ebû Said el-Hudri'ye dönerek "*yalan söyledin*" dedi. Bu sırada Râfi b. el-Hudeye (ö. 73/692) ve Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) de onun yanında bulunuyor ve sedir üzerinde oturuyorlardı. Mervan'ın kendisini itham etmesi üzerine Ebû Said el-Hudri, orada hazır bulunan iki sahabiye işaret ederek, "*istersen bu hadisi sana şu iki kişi de tahdis edebilir*" dedi. Bu esnada Ebû Said'e vurmak için kırbacını alarak ayağa kalkmış bulunan Mervan'a karşı Râfi ve Zeyd "*Ebû Said, doğru söyledi*"

⁷³ Buhârî, *İlim*, 38.

⁷⁴ Nasr, 1-3

dedi.⁷⁵ Mervan b. Hakem, Ebû Said el-Hudri'den duyduğu bu hadisi, ravinin şahsiyetine olan güvenine rağmen, hadisi sahih olarak kabul etmemiş, hadisin Hz. Peygamber'e aitliğini teyid etmek için, başka sahabilerden şâhid getirmesini istemiştir.

Ebû Musa ile Hz. Ömer arasında geçen başka bir olay da sahabiler arasında, rivayet edilen hadislerin şâhidini istemenin, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini ortaya koymada, tasdiklemede önemli bir yöntem olduğunu göstermektedir.

Bu olay kısaca şöyle gelişmiştir: Bir gün Ebû Musa, Hz. Ömer'e kapı arkasından üç defa selam verir. İçeri girmesi için izin verilmeyince Ebû Musa geri döner. Hz. Ömer, hemen arkasından adam gönderip onu çağırttı ve ona niçin geri döndüğünü sordu. Ebû Musa da Rasulullah'ın (s.a) şu sözü ile cevap verdi : "Sizden biriniz üç kere selam verir de cevap alamazsa geri dönsün" Bunun üzerine Hz. Ömer, "Bu sözünü ispatlayacak ya bir delil getirirsin ya da ben sana yapacağımı bilirim" dedi. Biz bir yerde oturmakta iken Ebû Musa rengi solmuş bir şekilde çıkageldi ve biz ona derdin nedir? diye sorduk. Ebû Musa başından geçeni anlattı ve "Sizden herhangi biriniz de bunu duydu mu?" deyince, biz de "evet" dedik. "Hepimiz onu işittik." Ardından Ebû Musa ile beraber içlerinden birini gönderdiler ve Hz. Ömer geldiğinde Ebû Musa'nın söylediği hadisi kendilerinin de Rasulullah'tan (s.a) işittiklerini bildirdiler. Hz. Ömer de "Seni zor durumda bırakmak istemedim. Ancak hadisi sabitleştirmek istedim" demiştir.⁷⁶

Ebû Musa'nın zikrettiği hadisin, başka bir sahabi ile şâhidinin getirilmesi Hz. Ömer'i memnun etmiştir. Zehebî (ö.748/1347), bu rivayeti aktardıktan sonraki değerlendirmesinde "Bu rivâyet, iki sika tarafından rivayet edilen bir hadisin, bir râvinin teferrüd etmesine nispetle daha güçlü ve tercihe şayan olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı, hadislerin zanni dereceden kat'i dereceye yükselmesi için hadis tariklerinin çoğaltılması teşvik edilmiştir. Çünkü birisinin unutulması veya vehmetmesi mümkün iken birisi diğerine muhalefet etmeyen iki sika için bu söz konusu değildir" demiştir.⁷⁷

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 45.

⁷⁶ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiretu'l-huffaz*, I, 6.

⁷⁷ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffaz*, I, 6.

Dr. Alî Taha da "Muhaddislerin yöntemleri hakkında müsteşriklerin iftiraları" başlıklı makalesinde, sahabenin ve muhaddislerin hadisleri korumak için hadisleri kuvvetlendirecek, güvenilirliğini artıracak şâhid ya da sened ile rivâyetlerin teyid edilmesini istediklerini söylemiştir.⁷⁸

Sahabilerin, birbirlerini yermek değil, hadislerin güvenilirliğini artırmak için, rivayet eden sahabilerden şâhid istemeleri, i'tibâr çalışmalarının sahabiler döneminde başladığını göstermektedir. Bu çalışmalar ayrıca, hadislerin güvenilir yöntem ve bilinçli kişilerce günümüze ulaştırıldığını da belgeler niteliktedir.

Onların fedakarca çalışmaları, râviler ve rivâyetleri hakkında son derece titiz araştırmaları sayesinde sünnet kültürü heder olmaktan korunabilmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır.⁷⁹

1.2.2. Muhaddisler ve İ'tibâr

Hadis alimleri, hadisler hakkındaki hükümleri hemen açıklamamış, hadislerin senedleri ve râvilerin zahirlerine bakarak hemen sahihtir ya da uydurmadır dememişlerdir. Bazen bir hadisin hatadan korunmuş veya hadiste hata olup olmadığını tespit edebilmek için çok uzun vakit geçtiği de olmuştur. Said b. Müseyyeb (ö. 91/709) bir hadisin sıhhatini belirleyebilmek için gece ve gündüz çaba sarfetmiştir.⁸⁰

Hadis alimlerinin yaptıkları i'tibâr, başka şehirlere düzenledikleri ilmi yolculuklar ya da buldukları şehirdeki muhaddislere hadisin aslını ya da başka tarikle de rivayet edilip edilmediğini soruşturmak suretiyle gerçekleşmekteydi.

⁷⁸ Taha, Alî, "Muhaddislerin yöntemleri hakkında müsteşriklerin iftiraları", Mecelletu'l-buhusi'l-İslâmiyye, sayı 31, s. 303

⁷⁹ Nazlıgöl, s. 71.

⁸⁰ Hatîb, *er-Rihle fî talebi'l-hadis*, 127-129.

Hatîb el-Bağdadi (ö. 463/1071), içinde gizli bir illeti barındıran ve üzerinde ittifak edilmeyen hadislerin derin ve uzun süreli araştırmalar sonucunda karara varıldığını söylemiştir. Sonra da Alî b. el-Medîni'nin (ö. 234/848) şu sözünü aktarmıştır: "Bir hadisin illetini kırk sene sonra anladım."⁸¹

Hatîb el-Bağdadi, (ö. 463/1071) *el-Câmi' li-ahlaki'r-ravi'sinde hadislerin tarikleri hususunda* “ ” adıyla ayrı bir başlık açmış ve Yahyâ b. Ma'în'in (ö. 233/847) şu sözünü aktarmıştır: “Biz, bir hadisi otuz tarikten yazmazsak onun ne anlama geldiğini anlamazdık.”⁸²

Yahyâ b. Ma'în başka bir zaman da (ö. 233/847), “Biz bir hadisi elli defa yazmadığımız zaman ona i'tibâr etmezdik” demiştir.⁸³ Hadislerin otuz ya da elli tarikte yazılması, i'tibâr çalışmalarının da varlığına işaret etmektedir. Çünkü, i'tibâr çalışmaları sonucunda hadislerin tarikleri önemli ölçüde artmıştır. Hadislerin tariklerinin çok fazla olmasında, muhaddislerin “Bu hadis, farklı bir tarikte de rivayet edilmiş midir?” sorusuna cevap bulmak için gayret sarfetmeleri etkili olmuştur.

Alî b. el-Medîni (ö. 234/848) de “Bir hadisin tüm tarikleri bir araya getirilmeden rivayetin hatası ortaya çıkmaz” demiştir.⁸⁴ Çünkü hadis tariklerinin çokluğu ile hadislerin sahihini sakiminden ayırma eylemi daha da kolaylaşmaktadır. Söz konusu bu olay, o dönemlerde muhaddislerin hadislerin değişik tariklerine sahip olmaya ne kadar önem verdiklerini göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

Hadislerin ferdliğini ya da başka tariklerle de rivayet edildiğini; hadislerdeki metinlerin birbirlerine ihtilaf ettiğini öğrenebilmek için hadislerin karşılaştırılması gerekir. Hadis alimleri, bu tür araştırmalara önem vermişler ve bu araştırmaları teşvik etmişlerdir.⁸⁵ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) şu ifadesi de hadislerin doğru anlaşılmasında farklı

⁸¹ Hatîb, *el-Câmi*, II, 257 .

⁸² Hatîb, *el-Câmi*, II, 212..

⁸³ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffaz*, s. 430.

⁸⁴ Hatîb, *el-Câmi*, II, 212.

⁸⁵ Itr, s. 394.

tariklere ulaşılması gerektiğini vurgulamaktadır: “Bir hadisın tüm tariklerini bir araya getirmediğin sürece onu anlamazsın. Hadisin farklı tarikleri, birbirini izah eder.”⁸⁶

Bir râvinin rivayetteki ve hadisteki durumu ancak kendisinden gelen rivayetlerin varyantları araştırıldığı, derlenip bir araya getirildiği ve mukayeselere tâbi tutularak tahlil edildiğinde ortaya çıkabilir. Nitekim İbn Hibban (. 354/965) bunun bir çok örneğini zikretmekte ve rvilerdeki mehullğn ancak i'tibâr veya mutâbaat araştırmasıyla ortadan kalkabileceğini ya da kesinleēeceđini ifade etmektedir. Böyle bir araştırma yapmaksızın hadisın veya rivayetin ferd veya garip olduğuna hükmetmek ve râvilerini de mechul olarak kabul etmek doğru bir niteleme olmayacaktır. Râvinin hali ve hadisteki durumu hakkında bilgi edinmenin en emin yollarından biri de onun yaşadığı yere giderek hakkında araştırmalarda bulunmaktır ki hadisçiler de rihlelerle bunu yapmaya çalışmışlardır.⁸⁷

"Bütün bunlar hadis tariklerini bir arada değerlendirmenin önemini ortaya koymaktadır. Gerçekten bir hadisın çeşitli tarikleri bir araya getirilmek suretiyle metni daha kolay anlamak mümkün hale gelmektedir. Bir tarikte değinilmeyen noktaya diğerinde değinilmektedir. Bunların birlikte değerlendirilmesi durumunda metnin anlamı daha doğru olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla râvilerden birinin naklettiğini diğerinin nakletmediğine, râvilerin hadiste keyfi olarak tasarrufta buldukları Şeklinde olumsuz açıdan değeril, bir hadisın manasının ortaya çıkarılması açısından olumlu açıdan yaklaşılması gerektiği kanaatindeyiz."⁸⁸

Hadis ilimleri üzerindeki diryeti sebebiyle kendisine emir'ul-mü'min denilen Şu'be b. Haccac (. 160/776), bir hadisın i'tibrı için Őehirden Őehire gitmiştir. Nasr b. Hammad el-Varak'ın aktardığı bir rivâyette Ukbe b. Amir "Kim güzel bir Şekilde abdest alır sonra iki rekat namaz kılar ve Allah'tan bağışlanma dilerse Allah onu bağışlar" hadisini işitince “ok iyi” dedim. Ve sonra birisi beni arkamdan çekti. Döndüğümde onun mer

⁸⁶ Hatıb, *el-Câmi*, II, 212.

⁸⁷ Nazlıgl, s. 67; Sönmez, Mehmet Alı, *İbnu Hibban ve Cerh-Ta'dil Metodu*, s.29-34.

⁸⁸ Bkz. Köktaş, Yavuz, "*Hadis Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Zarureti zerine*", Marife Dergisi, yıl 2, sayı 1, s. 149-170.

b. el-Hattab olduğunu anladım. Bana dedi ki: "Öncesi daha güzeldi." Ben: "öncesi nedir?" dedim. Dedi ki: "Kim eshедуenlailaheillallah ve ennemhammedenrasulullah" derse ona denilir ki: "Cennete dilediğin kapıdan gir." Şu'be bu hadisi işitince, hadisin sahih olup olmadığını araştırmak için şehir şehir dolaşarak râviler hakkında bilgi toplamaya başladı. Kufe'den yola çıkarak Mekke, Medine ve Basra'ya gitti. Basra'da Ziyad b. Mihrak ile karşılaşır ve ona hadisin durumunu sorar. Hadisi rivayet edenler arasında Şehr b. Havşeb'in olduğunu öğrenen Şu'be sözlerine şöyle devam eder: "Şehr b. Havşeb'i söylediğinde bu hadisi başıma yıktı. Şayet bu hadis doğrulanmış olsaydı bu benim için insanların hepsinden, malımdan ve ailemden daha sevimli olacaktı."⁸⁹ Şu'be'nin çıktığı bu ilmi yolculuk, bir i'tibâr yolculuğudur. Şu'be'nin araştırmasının sonucunda, hadisin uydurma olduğunu tespit etmesi, i'tibâr çalışmalarının sadece hadislerin sıhhat kazanması ile neticelenmediğini göstermektedir.

Başka bir hadis alimi, "Kur'an'ın Fazileti" hakkında Nebi'ye (s.a) atfedilen hadisin sıhhatini araştırmak için şehir şehir dolaşmıştır. Bu alimin gayreti, Hâkim'in (ö. 405/1014) *Kifaye*'sinde de zikredilmektedir. Muhammed Gaylan, bu olayı şöyle anlatmaktadır: Nebi'den (s.a) Kur'an'ın fazileri hakkında Ubeyye'den rivayet edilen hadisi, Mü'mil'in yanında zikredildiği zaman işittim. Bana denildi ki: "Sika olarak anılan bir adam rivayet etti." Söz konusu bu adamın yanına gittiğimde o da "sika olarak anılan bir adam bana tahdis etti" dedi. Hadis alimi, hadisi rivayet eden kişiye ulaşabilmek için Medain, Vâsıt, Basra, Kelâi, ve Abbadan'a gider. Her gittiği yerde, hadisin kaynağı ve râvisinin başka bir şehirde olduğunun gösterilmesine kızan hadis alimi, Abbadan'da karşılaştığı bir şeyhe hadisin durumunu sorar. Şeyh'in cevabı şöyledir: "Bizler burada toplandık. İnsanların Kur'an'a rağbet etmediklerini, ondan geri durduklarını, hadislerle ilgilendiklerini gördük. Düşündük ve insanların Kur'an'a rağbetini artırmak için Kur'an hakkındaki bu fazileti uydurduk."⁹⁰ el-Muallimi bu rivayeti aktardıktan sonra, şu değerlendirmede bulunmaktadır: "Muhtemelen bu alim, sadece bu hadis için üç ayını yollarda geçirmiştir."⁹¹ İ'tibâr'a dair zikredilen bu örnek de muhaddislerin, i'tibâr için çıktıkları rihleler sonucunda olumsuz neticelere

⁸⁹ Hatîb, *el-Kifaye fi ilmi'r-rivaye*, s. 400-401.

⁹⁰ Hatîb, *el-Kifaye*, s. 400-401.

⁹¹ El-Muallimi, Abdurrahman b. Yahya, *İlmu'r-ricâl ve ehemmiyetuhu*, s. 23.

ulaşabildiklerini teyid etmektedir. Bu durumda, i'tibâr'ın sadece hadislerin sıhhat derecesini artırmak için yapıldığını söylemek bir yanılğı olur.

1.2.3. İlmî yolculuklar

Hadislerin, İslam dininin ikinci kaynağı olması nedeniyle alimler, hadislere özel önem vermişler, sahih hadislere ulaşabilmek için yoğun gayret sarfetmişler, bu yolda bir çok meşakkat ile karşılaşmışlardır. Hatta çoğu hadis talebesi ve alimi bir tek hadisin kaynağına ulaşabilmek için uzun süreli yolculuklara çıkmışlardır.⁹² Hadis alimlerinin bir hadis için dahi, uzun yolculukları göze almaları, onların hadis ilmine ne kadar önem verdiklerini, hadislerin en sahihine ulaşabilmek için üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirdiklerini göstermektedir.

İslam alimleri özellikle de muhaddislerin en belirgin özellikleri şüphesiz ki hadislerin en sahihine ya da farklı bir tarikine ulaşabilmek için uzun yolculuklara çıkmalarıdır. Onlardan birisine sika râviler kanalıyla bir hadis ulaşınca bununla yetinmiyor, hadisi vasitasız olarak ilk kaynağından alabilmek için gece gündüz demeden yolculuğa çıkıyorlardı.⁹³

Hz. Peygamber'in tebliğini Mekke'nin ardından Medine'de yapması, binlerce sahabinin ondan hadis işitmesi ve sahabilerin Medine'de kalmaları, Medine'yi hadis yolculuklarının merkezi haline getirmiştir.⁹⁴

Refi b. Mihran da "Bizler, Basra'da Rasulullah'ın ashabından hadisler dinliyorduk. Fakat Medine'ye gidip de onların ağızlarından işitinceye kadar razı olmazdık" demiştir.⁹⁵

⁹² Hatîb, *er-Rihle*, s. 16-17.

⁹³ Ebû Şehbe, Muhammed, *Sünnet Müdafası*, I, 68.

⁹⁴ Nedvi, Muhammed Lokman el-A'zami, *Dirasat fi'l-hadisi'n-nebevi*, 1995.

⁹⁵ Dârimi, *Mukaddime*, 47.

İbnu's Salah (ö. 643/1245), hadis öğrencisi hakkında "Kendi beldesindeki bilgileri ve alî isnadları elde ettikten sonra başka beldele de gitsin" diyerek, hadis talebesini ilmi yolculuklara teşvik etmiştir.⁹⁶

Yahya b. Ma'in de (ö. 233/847) "Şu dört kişide olgunluk bulunmaz ve onlarla yakınlık da kurulmaz: Güvenlik görevlisi, yargıç mübaşiri, yeni yetme genç ve kendi beldesinde yazmakla yetinen ve hadis için yolculuğa çıkmayan hadis talebesidir"⁹⁷ sözü ile ilim için yolculuğa çıkmayanın, hadis ilmindeki olumsuz konumunu belirtmiştir.

Goldzher de hadis ilmi ile ilmi yolculuklar arasındaki bağı şöyle ifade etmiştir: "Belirli bir bölgenin alimleri kendi bölgelerinde hadis alanındaki boşlukları doldurmak isterlerse, diğer bölgelerde yaygınlık kazanmış hadisleri tanımak üzere seyahate çıkmaktan başka müracat edecekleri bir yolları bulunmamakta idi.

Hadisin kabul edilebilirliği için istenen ve gelenekler tarafından da onaylanan usul, arzulanın hadislerin râvilerce bizzat araştırılmasını gerekli kılıyordu. Ancak bu sayede elde ettikleri sözleri kendi adlarına rivayet edebilirlerdi. Hadis bütün bir isnadı ile birlikte teslim alınır ve o zaman râviler zincirinin son halkasına kendisinin adını ekleme hakkını elde edebilirdi. Hadisleri başka bir şekilde almak gayr-i tâbii sayılırdı. Bundan dolayı bizzat toplamadığı hadisleri talebelerinin kendisine okumasına rağmen ses çıkarmayan İbn Lehi'a'nın (ö. 174/790) bu tutumu hoş karşılanmamıştır. Sahih diye nitelendirilen bir rivayete sahip olabilmek için onun 'taşıyıcısı' olan kişilerle buluşmuş olmak zorunlu idi. Doğrudan doğruya mühim şahsiyetlerin ağzından veya onlardan rivayeti alma şansını elde etmiş kimselerden hadis toplamaya ve müteakiben onları muhafaza edip nakletmeye büyük önem atfedilmişti.

Bu isteğin tatmini için bir çok seyahatler gerçekleştirildi. Hadis toplama arzusuna yönelik olarak birbirine çok uzak bölgeler arasında bu tür seyahatler vesilesiyle cereyan eden büyük değişimin örneklerini burada sıralamak gereksiz olacaktır. Gayretli kimseler İslam dünyasını bir uçtan öbür uca, Endülüs'ten Orta Asya'ya, hadisleri toplayıp

⁹⁶ İbnu's-Salah, s. 222-223.

⁹⁷ İbnu's-Salah, s. 222-223.

dinleyicilerine aktarabilmek için dolaşıp durdular. İşte bu, pek çok muhtelif bölgeye dağılmış olan hadisleri sahih hali ile elde etmeyi mümkün kılacak tek yol idi. Rahhale veya Cevval gibi yüceltme ifadeleri, ancak otorite oldukları herkesçe kabul edilen çok az sayıdaki muhaddise verilmiştir."⁹⁸

Bir rivayetin eldeki tarikiyle yetinmemeyi hadis mesleğinin geleneği haline getiren muhaddisler bu geleneklerini tedvin ve tasnif sonrası çalışmalarında da devam ettirmişler, bu amaca yönelik cem, tahriç ve istidrak kitapları yazmışlardır. Hadisçilerin bu gayretlerini sebepsiz ve boşuna bir uğraş gibi görmemek gerekir. Zira hadis alimleri bu çalışmaları yaparken, sünnetle ortaya konan ve hadislerle kendilerine kadar ulaşan dini bir olguyu anlamayı amaçlamaktaydılar.

1.2.3.1. İlmî Yolculukların Sebepleri

1.2.3.1.1. Peygamber'in (s.a) Hadislerine Ulaşmak

Hadis alimlerinin çıktıkları ilmî yolculuklarının sebeplerinden birisi, Hz. Peygamber'in hadislerini bir araya getirme arzusudur. Sahabiler, farklı sebeplerden dolayı değişik bölgelere dağılıp yerleşmiş bulunmaktaydılar. Bazı sahabiler, halifeler tarafından, İslam dinini tebliğ etmek üzere farklı ülkelere gönderilmekteydiler. Irak'a giden Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652) ve Şam'a giden Ebû'd-Derda (ö. 32/652) bu sahabilerdendir. Bu sahabelerin ilimleri, buldukları yerlerdeki öğrencilerinde kaldı. Netice olarak Hz. Peygamber'in hadislerinden bazısını bazı sahabiler biliyorken diğer bazılarının bilmediği gibi bir durumla karşılaşıldı.⁹⁹ İşte gerek sahabide gerekse öğrencilerindeki bu ilmî bir araya getirmek amacıyla ilmî yolculuklar başlatıldı.¹⁰⁰

⁹⁸ Yücel, Ahmet, *Oryantalîstlerin gözüyle İslam*, s.51-54.

⁹⁹ Koçyiğit, Talat, *Hadis tarihi*, s. 97-98; Yardım, Alî, *Hadîs*, I, 119-122.

¹⁰⁰ Hatîb, *er-Rihle*, s. 18.

1.2.3.1.2. İ'tibâr

İlmi yolculukların başlıca sebeplerinden birisi de ferd olarak bilinen hadislerin mutâbaatına veya şevahidine ulaşmak suretiyle hadisin güvenilirlik derecesini yükseltmektir.

Hadis râvilerinin durumunu araştırmak ve onlardan meçhul olan varsa cehaleti kaldırmak ve cerh-ta'dil açısından durumunu ve derecesini tespit etmek hedefine yönelik hadis seyahatleri de yapılmıştır. Râvi temelli hadis seyahatlerini de iki amaca yönelik olarak değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki ünlü şeyh ve râvilerden hadis alma amaçlı seyahatlerdir. Diğeri de hadis râvisinin veya şeyhteki durumu ve ehliyetini, kişisel ve akli kabiliyetini, sosyal konumunu ve i'tibârını denemek amaçlı seyahatlerdir.¹⁰¹

1.2.3.1.3. Muhaddislerin Teşvikleri

Abdullah b. Mubârek (ö. 181/797), "Şayet bir hadisin sahih olduğunu öğrenmek istersen, diğer hadislere arzet"¹⁰² demiştir. Alî b. Medîni (ö. 234/848) de "Bir babda hadislerim tüm tarikleri toplanmaz ise hadisdeki hatalar ortaya çıkmaz"¹⁰³ demiştir. Hatip el-Bağdadi de hadisteki illetlere ulaşmanın yolunun hadislerin tüm tariklerini toplamak ile sağlanabileceğini söylemiştir.¹⁰⁴ Hadisleri gariplikten kurtarmanın başlıca yolu da i'tibâr çalışmalarıdır.

¹⁰¹ Nazlıgöl, s. 70.

¹⁰² Hatîb, *el-Câmi*, II, 296.

¹⁰³ İbnu's-Salah, s. 117.

¹⁰⁴ Hatîb, *el-Câmi*, II, 295.

1.2.3.1.4. Âli İsnada Ulaşma Arzusu

Hadis ilmi uğrunda çıkılan yolculukların bir diğer sebebi de âli isnada ulaşma arzusudur. Âli isnad, aynı metnin çok sayıda isnaddan veya metinleri farklı da olsa birkaç isnaddan, ilk kaynağa, diğerlerine oranla daha az râvi ile ulaşan senedir.¹⁰⁵

Âli hadise ulaşan bir râvinin, rivayetinde hata yapma ihtimali yok değildir. Ancak bir hadisin rivayetinde vasıta, senedde ne kadar uzun olursa hata ihtimali de o oranda artar. Dolayısıyla senedi de kısa olan hadiste hata ihtimali yine o oranda azalır.¹⁰⁶

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), âli isnadın değerini şu sözleri ile ifade etmiştir: "Âli isnadı istemek, seleften kalma bir sünnettir." Yahya b. Ma'in de vefat etmeden önce arzu ettiği şeylere soranlara "Boş bir ev ve âli isnad" cevabını vermiştir.¹⁰⁷

1.2.3.2. Sahabe ve İlmî Yolculuklar

Sahihu'l-Buhârî'de yer alan bir rivayete göre, Câbir b. Abdullah (ö. 74/674), bir hadisi Abdullah b. Üneys'den dinleyebilmek için Medine'den Şam'a gitmiştir. Elindeki hadisi tahkik ettirmek için çıktığı bu yolculuk tam bir ay sürmüştür.¹⁰⁸

Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 52/672) de bir hadis için Medine'den Mısır'a Ukbe b. Amir'in (ö. 58/678) yanına gitmiştir. Ukbe'nin evine ulaşan Ebû Eyyûb, hadisi öğrendikten hemen sonra vedalaşmıştır. Ukbe, bunun nedenini sorunca Ebû Eyyûb "Sen ve benim dışında bu hadisi bilen yok" cevabını vermiş ve hadisi bilmeyenlere duyurmak için Medine'ye dönmüştür.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Aydınlı, s. 155, Humeysi, s. 157; İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 113; İbnu's-Salah, s. 130.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 114; Hatîb, *er-Rihle*, s. 20.

¹⁰⁷ İbnu's-Salah, s. 130.

¹⁰⁸ Buhârî, *İlim*, 19.

¹⁰⁹ Hatîb, *er-Rihle*, s. 118-119.

Sahabe döneminde başlayan bu gelenek, sonraki nesiller tarafından da devam ettirilmiş ve alimler nezdinde vazgeçilmez bir ilmi yöntem olarak kalmıştır.

1.3. İ'TİBÂR'IN ÖNEMİ

Hadis alimlerinin temel gayeleri hadislerin korunması, gelecek nesillere sağlam yollarla ulaşmasını sağlamaktır. Hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini koruyabilmek için aldıkları tedbirlerin başında isnad sorgulaması vardır. Abdullah b. Mubârek (ö. 181/797) "İsnad dindir. İsnad olmasaydı dileyen dilediğini söylerdi"¹¹⁰ sözü isnadın önemini göstermektedir.

İ'tibâr çalışmaları da isnad sisteminin kurulması ve gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Zira, bir hadisin i'tibârının yapılabilmesi için hadisin kimler tarafından rivayet edildiğinin bilinmesi gerekir. İsnad sisteminin kurulmasına bağlı olarak ortaya çıkan i'tibârın önemi, hadislerin derecesini yükseltmede, hadislerin doğru anlaşılmasını sağlamada ve sünneti korumada görülmektedir.

1.3.1. Hadislerin Derecesini Yükseltir

İ'tibâr, tarifi gereği, sahih, hasen veya za'îf ferd bir rivayetin takviyesi şeklinde umumi bir hedef gözetmektedir. Ferd olarak rivayet edilen sahih ya da hasen hadis takviye sonucu ferd olmaktan kurtulur. Bununla birlikte sıhhat durumunda kayda değer bir değişiklik söz konusu olmaz. Za'îf bir rivayet ise i'tibâra elverişli birden fazla tarikle takviye kazanınca hasen li gayrihi mertebesine yükselir.¹¹¹ İbn Hacer de mutâbaat ile ferd olarak bilinen hadisin kuvvetlendirilmesi hususunda istifade edildiğini söylemiştir.¹¹²

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de daha önceden zayıf olarak bilinen bir hadis kuvvet kazanarak delil olabilecek seviyeye çıkacağını, sahih olan bir hadisin yine i'tibâr yoluyla

¹¹⁰ İbnu's-Salah, s. 130.

¹¹¹ Dâri, s. 87.

¹¹² İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s.71.

sihhatinin artacağını, daha önceden sahih olduğu zannedilen bir hadisin de derecesinin düşeceğini söylemiştir.¹¹³

Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Ahmed el-Berdecî'ye (ö. 301/913) göre hadisin munker ve şâz olmaktan kurtulabilmesi için mutâbinin olması gerektiğini kaydetmişlerdir.¹¹⁴ Hatta Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), şâz hadisi şöyle tarif etmiştir: "Sika bir râvinin münferiden rivayet ettiği, mutâbii olmayan hadis."¹¹⁵

Tirmizî *Sahih*'indeki Hassân b. Bilâl, "Ammâr b. Yâsir'i gördüm. Abdest aldı. Sakal aralarına su geçirdi. Ona: "Sakalının aralarına su mu geçiriyorsun?" dedim. O da: "Buna engel olacak bir şey mi var? Rasulullah'ı (s.a) sakal aralarına su geçirirken gördüm" dedi.¹¹⁶ demiştir. Bu hadis kimi alimlere göre senedindeki bir râvinin cerh edilmesinden dolayı zayıftır.

Hadis münekkidleri, bu hadisin senedinde yer alan râviler hakkında şunları söylemişlerdir: İbn Hacer (ö. 852/1448) *Takrib*'de Yahya b. Musa hakkında "sika" demiştir.¹¹⁷ Abdurrezzak için ise "sika hafız" demektedir.¹¹⁸ İsrail b. Yunus için Zehebî (ö. 748/1347), Ahmed b. Hanbel'in "sika" dediğini ve hıfzındaki kuvvetliliğini hayranlıkla karşıladığını, söylemiştir. Ebû Hâtim (ö. 277/890) de "Ebû İshak ahabının güvenilir râvilerinden" olduğunu belirtirken İbn Medini onun hakkında "zayıftır" demiştir.¹¹⁹ İbn Hacer de onu "sika" olarak kabul etmiştir.¹²⁰ Hadisin senedindeki bir diğer râvi olan Amir b. Şakik, İbn Ma'in tarafından "za'îf" kabul edilmiş, Ebû Hâtim

¹¹³ Hatîb, *er-Rihle*, s. 19.

¹¹⁴ İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 464.

¹¹⁵ Hâkim, *Ma'rife*, s. 375.

¹¹⁶ Tirmizi, *Taharet*, 23.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, II, 359.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Takrib*, I, 505.

¹¹⁹ Zehebî, *el-Kaşif fi ma'rifeti men lehu rivaye fi'l-kütübi's-sitte*, I, 67.

¹²⁰ İbn Hacer, *Takrib*, I, 64.

onun için "leyse bi'l kâvi" derken Nesâî (ö. 303/916) de "leyse bihi be's" demiştir.¹²¹ Ebû Vail Şakik b. Seleme hakkında da İbn Hacer "sika" demiştir.¹²²

Bu hadis, senedindeki Amir b. Şakik nedeni ile za'yîftır. Fakat bir çok şâhid ile bu hadis kuvvetlendirilmiştir. Bazı alimler bu hadis için "sahih" bazıları da "hasen" demişlerdir. Tirmizî (ö. 279/892) bu hadis için "hasen sahih" derken sözlerine Buhârî'nin (ö. 256/879) şu cümlesini de eklemiştir: "Bu babda, bana göre en sahih olan şey, Amir b. Şakik'in Ebû Vail'den, onun da Osman b. Afvan'dan olan rivayetidir."¹²³

Tirmîzi'nin yanı sıra diğer meşhur hadis imamlarından İbn Huzeyme¹²⁴ (ö 311/923), Hâkim en-Nîsâbûrî¹²⁵ (ö. 405/1014) ve Suyûtî (ö. 911/1505) de bu hadisi sahih olarak kabul etmişlerdir. Hatta Suyûtî bu hadisin meşhur olması ve çok sayıdaki şâhidin varlığından dolayı sahih kabul etmenin de ötesinde mütevatir hadislerden kabul etmiştir. Çünkü bu hadisi sahabilerden Enes (ö. 93/711) (ö. 93/711), Osman (ö. 35/655), Alî, (ö. 40/661) Ammar, Ebû Eyyûb (ö. 52/672), Âişe (ö. 58/677), İbn Abbas (ö. 68/678), İbn Ömer (ö. 73), Câbir (ö. 74/693) de rivayet etmiştir.¹²⁶

1.3.2. Hadislerin Daha Doğru Anlaşılmasını Sağlamaktadır

Hadislerin doğru anlaşılması, hadis alimlerinin önemli uğraş alanları arasında yer almaktadır. Özellikle hadisleri bir çok farklı tarikten rivayet ederek, Hz. Peygamber'in hadislerindeki muradının en iyi şekilde anlaşılmasına yardımcı olmuşlardır. Hadislerin tüm tarikleri toplanmasıyla müteşabih olan muhkeme ve mutlak olan mukayyede itlak olunur, amm olan da hassıyla tefsir edilir. Böylece hadislerden kastedilen mana ancak öyle anlaşılır ve birbirleriyle çelişmezler.¹²⁷

¹²¹ İbn Hacer, *Tehzib*, III, 49.

¹²² İbn Hacer, *Takrib*, II, 13.

¹²³ Tirmizî, *Taharet*, 23.

¹²⁴ İbn Huzeyme, *Vüdu*, 151.

¹²⁵ Hâkim, *Müstedrek*, I, 149.

¹²⁶ Bakâi, Alî Nayif, *Dirasat'u Esanid*, s. 126.

¹²⁷ Kardavi, *Yusuf, Sünneti Anlamada Yöntem*, s. 214.

Hadislerin diğer tarikleri göz ardı edilerek varılacak hüküm hata ile neticelenebilir. Buna örnek olarak da elbeseyi kısaltma hususunda rivayet edilen hadis verilebilir. Kardavi'nin de dediği gibi bazı İslam ülkelerinde özellikle genç nesil arasında, Hz. Peygamber'in "*Üç kişi vardır ki, kıyamet gününde Allah onlarla konuşmaz: Verdiğini ancak başa kakmak için verip başa kakan kişi, yalan yeminle malına revaç sağlamaya çalışan kişi ve elbisesini uzatan kişi*"¹²⁸ hadisine dayanarak elbiselerini kısaltmakta, kısaltmayanları da sünnete uymamakla itham etmektedirler.

Aynı hadisin Buhârî (ö. 256/879) ve Nesâi'de (ö. 303/916) şâhidleri de vardır. Ebû Hureyre (ö. 58/677), tarafından rivayet edilen Buhârî'deki rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Elbisesini, topukları altına uzatan kişi cehennemdedir*"¹²⁹ Nesâi tarafından tahriç edilen Ebû Hureyre hadisinde de Hz. Peygamber "*Elbisenin topuklarından altı cehennemdedir*" demiştir.¹³⁰

Hz. Peygamber'in bu hadisi ile müslümanlara neyi anlatmak ya da neden sakındırmak istediğini, aynı konuda rivayet edilen diğer hadisleri de göz önünde bulundurulduğu takdirde daha net ve doğru olarak anlaşılacaktır. *Sahihu'l-Buhârî*'de yer alan Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) hadisinde Hz. Peygamber "*Kim elbisesini kibirle sürürse, Allah kıyamet günü ona bakmaz*" buyurmuştur. Hz. Ebû Bekr (ö. 634/13) bunun üzerine şöyle demiştir: "*Ey Rasulullah, elbisemin iki eteğinden biri sarkıyor, ancak onu kaldırıyorum.*" Bunun üzerine Rasulullah (s.a) :"*Sen onu kibir olarak yapanlardan değilsin*" sözü ile bu hadisteki muradını açıkça ifade etmiş, kibir maksadıyla giyilmeyen uzun elbisenin haram olmayacağını belirtmiştir.

1.3.3. Hz. Peygamber'in Sünneti Korunur

İ'tibâr çalışmaları, Hz. Peygamber'e ait hadislerin büyük çoğunluğunun bize ulaşmasında önemli derecede rol oynamıştır. Hadis alimleri, kendilerine ulaşan

¹²⁸ Müslim, *İman*, 46

¹²⁹ Buhârî, *Libâs*, 4

¹³⁰ Nesâi, *Zine*, 104

hadislerle yetinmeyerek, tarihin derinliklerinde gizli kalacak olan hadisleri bize ulaştırmışlardır.

Hadis alimleri, i'tibâr için yoğun çaba sarfetmemişler, uzun yolculuklara çıkmamış olsalardı, hadislerin güvenilirliği üzerindeki şüphe ve eleştirilerin bugünkünden daha fazla olması mümkündü. İ'tibâr ile Hz. Peygamberin hadisleri hem sayı hem de sıhhat itibarıyla korunmuş oldu.

1.4. CERH-TA'DİL İLMİNDE İ'TİBÂR

1.4.1. Cerh Ta'dil Açısından İ'tibâr

“Her ilim, kendi terminolojisini tarihi seyri içinde oluşturup geliştirir. İslami ilimlerde ıstılah, fizik, kimya, matematik gibi fen bilimlerindeki formüller gibidir. Söz konusu ilimlerde formülsüz problem çözülemeyeceği veya problemi çözecek formülün seçiminde hata yapıldığında sonuç yanlış olacağı gibi; İslami ilimleri de terimlerini bilmeden anlamak veya terim yanlış anlaşılırsa doğru anlamak mümkün değildir.”¹³¹

Muhaddislerin, hadisin sıhhatini tespiti öncelik vermeleri, râvilerin rivayet açısından ehliyetlerini araştırmayı gerektirmiştir. Râvileri bu yönden inceleme görevini cerh ve ta'dil ilmi üstlenmiştir. Münekkit muhaddisler, râvilerin hadis rivayetine ehil olup olmadıklarını geliştirdikleri özel cerh ve ta'dil terminolojisini kullanarak ifade etmişlerdir. İsnad tenkidinin sağlıklı yapılabilmesi, hangi râvilerin rivayetlerinin kabul edileceği veya tenakuz halinde hangi râvinin tercih edilebilmesi için cerh ve ta'dil lafızlarının ve bunların delalet ettikleri anlamların doğru olarak bilinmesi gerekmektedir.¹³²

Cerh ve ta'dil lafızları, hadis râvilerinin cerh ve ta'dilinde kullanılan ve onların hadis rivayetinde güvenilir olmak veya olmamak bakımından mertebelerine delalet eden tabirlerdir. Cerh ve ta'dil uleması, hadis râvilerini çeşitli yönlerden tenkide tâbi

¹³¹ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 19

¹³² Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, önsöz

tutmuşlar, adalet ve zapt bakımından her birini mertebelere ayırmışlardır. Mesela bir kimse hakkında "sika", "mutkın" veya "sebt" denildiği zaman, o kimsenin adalet ve zapt yönünden en yüksek mertebede olduğu açıklanmıştır.¹³³

Hadis münekkidleri, râvileri değerlendirirken sadece "sika" ve "gayri sika" gibi bir ayırma gitmemişler, çok sayıda lafız ile râvileri birbirinden ayırt etmişlerdir. "Sika" ve "sika olmayan" râviler arasında da sınıflamalar oluşturmuşlardır. Bu sınıflandırmalar içerisinde bazı râviler var ki rivayetleri, bu rivayetleri destekleyen bir mutâbi ya da şâhid olduğu zaman bir değer ifade eder. "Hadisleri i'tibâr için yazılır" denilen bir râvinin, mutâbi ya da şâhidi yoksa, bu râviler ya da rivayetlerinin de bir değeri yoktur.

Bu noktada hadis münekkidleri üzerindeki yoğun eleştirilerilerin yersiz olduğu, onların kendi hevalarına göre değil, ilmi bir disipline göre hareket ettikleri söylenebilir. İddia edildiği gibi onlar her zayıf ya da sikalı hususunda şüphe bulunan râvilerin hadislerini hemen kabul etmemişlerdir. Râvilerin rivayetlerini, kabulünü bazı şartlara bağlamışlar. Bu şartlardan en önemlisi de mutâbi ya da şâhidinin istenmesidir.

Ferd olan hadislerin tamamının i'tibâr araştırması sonucu takviye kazanabileceği ya da mutâbiinin yahut şâhidinin olabileceği söylenemez. Sadece belirli özelliklere sahip râvilerin hadisleri, i'tibâr için elverişli olabilmektedir. Bu durumda i'tibâra elverişli râvilerin vasıfları ve bu râvilerin hadislerinin tespiti önem kazanmaktadır.

1.4.2 İ'tibâr İçin Kullanılan Cerh ve Ta'dil Lafızları

Hadis alimleri, hadisleri hemen reddedilemeyecek nitelikte olan ve i'tibâr için kullanılması mümkün olan râviler hakkında özel cerh ve ta'dil lafızları belirlemişlerdir. Bu lafızlar ile o râvinin rivayetinin i'tibâr için elverişli olduğu ifade edilmiş olmaktadır. Hadisleri i'tibâr için uygun olan râviler hakkında kullanılan lafızlardan bazıları şunlardır:

¹³³ İbn Ebî Hâtîm, II, 37; İbnu's Salah, s. 122; Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 115

1.4.2.1. Yuktebu Hadîsuh Li'l-İ'tibâr () :

"Hadisi araştırılmak üzere yazılır" manasında, râvilerin ta'dili için kullanılan tâbirlerden birisidir. Hadisin araştırılmak üzere yazılması, râvisinin tamamıyla reddedilecek râvilerden olmadığına, araştırma neticesinde şâhid veya mutâbiinin bulunması halinde hadisin sahih sayılabileceğine delalet eder. Bu sebeptir ki, hakkında hadisinin i'tibâr için yazılabileceği söylenen bir râvi ta'dilin alt derecesinde bulunur.¹³⁴ Bu ve benzeri sigalar mutlak bir zayıflığın olmadığına delalet eder.¹³⁵

Hadislerin i'tibâr şartı ile yazılıyor olması, hadis münekkidlerinin karşılıklarına çıkan her râvinin hadisini araştırma yapmaksızın almadıklarını, hakkında adaletini zedelemeyecek derecede cerhi olan her râvinin hadislerini de reddetmediklerini göstermektedir.

"yukteb hadisuh lil i'tibâr" lafzını en sık kullanan muhaddislerden birisi de Ebû Hâtîm'dir. Ebû Hâtîm, Fadl b. Merzuk hakkında " sadûk – sâlih'ul hadis – sadûk yehim kesir- yukteb hadisuh - la yuhteccu bih" demiştir.¹³⁶

Hadisleri i'tibâr için yazılan râviler arasında za'îf, munkeru'l-hadis, sikalardan uydurma hadis rivayet edenler, rivayet ettikleri hadislerde değişiklik yapan râviler yer almaktadır. Bu râvilerden bazıları şunlardır:

Hadisleri i'tibâr şartıyla yazılan bazı râvilerin rivayetleri za'îftir. Bu râvilerden birisi, Selame b. Ruh'tur. Ebû Zûr'a er-Râzî'ye (ö. 264/878) İbn Ruh sorulduğu zaman "za'îf, munker'ul-hadis" demiş, "hadisleri yazılabilir mi?" sorusuna ise " yukteb ala'l i'tibâr."¹³⁷ cevabını vermiştir. Görüldüğü gibi Ebû Zûr'a, "za'îf ve munker'ul-hadis" olduğu bilinen bir râvinin rivayetini, hemen kabul etmediği, mutâbi veya şâhid şartı ile hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir.

¹³⁴ Koçyiğit, s. 507-508.

¹³⁵ İbn Hacer, *Lisan*, I, 3-4.

¹³⁶ İbn Ebî Hâtîm, VII, 75.

¹³⁷ İbn Ebî Hâtîm, IV, 302.

Bazı râviler hakkında ise rivayet ettikleri kişilere ait olmayan hadisleri rivayet ettikleri için, hadisleri "i'tibâr için yazılır" demiştir. Süleyman et-Teymi'den ona ait olmayan hadisleri rivayet eden Süleyman b. Müslim¹³⁸ ile Ebû Cinade¹³⁹, Ebû A'la¹⁴⁰ ve Said b. Evs'in¹⁴¹ hadisleri i'tibar için yazılmaktadır

Bazı râviler, sikalardan yaptıkları rivâyetlerde değişiklikler yapmaktadır. Bu râvilerden Ömer b. Abdullah¹⁴², Hasan b. Galîb'in¹⁴³ hadisleri de i'tibâr için yazılmaktadır.

Sikalardan mevzu haberler rivayet eden Asma b. Muhammed el-Ensari¹⁴⁴, Amr b. Hâlid¹⁴⁵, Amr b. Saad¹⁴⁶ ve Ata b. Aclan'ın¹⁴⁷ hadisleri i'tibâr için yazılır.

Bazı râviler ise hadisleri "munker" olduğu için, hadisleri hakkında i'tibâr'a elverişli denilmiştir. Muhammed b. Abdullah¹⁴⁸, İshak b. Ebi Yahya,¹⁴⁹ Eban b. Nehşel¹⁵⁰, Eban b. Sufyân¹⁵¹ Said b. Dâvud¹⁵² ve Bekr b. el-Muhtar'ın¹⁵³ hadisleri "munker" olması yönüyle, hadislerine i'tibâr için bakılan râviler arasında yer almışlardır.

¹³⁸ İbn Hibban, *Kitâbu'l-mecruhin mine'l-muhaddisin*, I, 417.

¹³⁹ İbn Hibban, II, 511.

¹⁴⁰ İbn Hibban, II, 503.

¹⁴¹ İbn Hibban, I, 408.

¹⁴² İbn Hibban, II, 51.

¹⁴³ İbn Hibban, I, 335.

¹⁴⁴ Ukayli, *ed-Duafau'l-kebir*, III, 340.

¹⁴⁵ İbn Hibban, II, 48.

¹⁴⁶ İbn Hibban, II, 34.

¹⁴⁷ İbn Hibban, II, 112.

¹⁴⁸ İbn Hibban, II, 294.

¹⁴⁹ İbn Hibban, I, 148.

¹⁵⁰ İbn Hibban, I, 92.

¹⁵¹ İbn Hibban, I, 93.

¹⁵² İbn Hibban, I, 409.

¹⁵³ İbn Hibban, I, 223.

Sikalara muhalefet de râvilerin hadislerinin, ihticac için değil i'tibâr için yazılmasında önemli bir etkendir. Ebû Müsenna'nın¹⁵⁴ hadisleri bu nedenden olayı, i'tibâr için yazılmaktadır.

Bazı râviler ise teferrüd ettikleri zaman hadisın sıhhatini zedeleyecek şeyler rivayet etmektedirler. el-Hakem b. Mus'ab'ın¹⁵⁵ hadisleri bu nedenden dolayı i'tibâr için yazılmaktadır.

İbn Hibban, hadisleri delil olarak kabul edilmeyen râvilerin hadislerinin i'tibâr için yazıldığını ifade ederken " " lafzının yanı sıra " " ve " " lafzını da aynı anlamda, yani hadislerinin i'tibâr için yazılması anlamında kullanmıştır.

1.4.2.2. Za'ifu'l-Hadis ():

Râvilerin cerhinde kullanılan tâbirlerden birisi olan za'ifu'l-hadis, hadisleri za'îf olan, ancak tamamiyle reddedilmeyen ve i'tibâr için yazılmasında bir sakınca görülme-
yemeyen kimselere delalet eder. Aynı derecede olan râviler hakkında "fulan za'f'un", "munkeru'l-hadis" gibi tâbirler de kullanılmıştır. Za'ifu'l-hadis, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/930) ve İbnu's Salah'a (ö. 643/1245) göre cerh lafızlarının üçüncü, Zehebî (ö. 748/1347), Irakî (ö. 806/1403) ve Suyûtî'ye (ö. 911/ 1501) göre dördüncü, Sehâvî (ö. 902/1496) ve Sindi'ye göre de beşinci mertebesinde yer almaktadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis atılmaz, i'tibâr için alınır.¹⁵⁶ Yahyâ b. Ma'în'in (ö. 233/837) "leyse bihi be's" dediği kişiler sikadır. Fakat bir kişi hakkında "za'îf" derse o kişi sika değildir ve hadisler yazılmaz.¹⁵⁷

¹⁵⁴ İbn Hibban, II, 505.

¹⁵⁵ İbn Hibban, I, 302.

¹⁵⁶ İbnu's Salah, s. 125; İbn Ebî Hâtim, II, 37, Humeysi, s. 141; Koçyiğit, s. 514; Aydınlı, s. 339.

¹⁵⁷ İbnu's Salah, s. 124.

Hadis alimleri mutâbi ve şâhid hususunda râvi ile ilgili olarak müteşeddid değil mütesâhhil davranmışlardır. Bunu sadece sika olan râvilere has kılmamışlardır. Mutâbi ve şâhid, kendi başına hadisi delil olarak kullanılmayan râviler için de söz konusudur.

İ'tibâr sonucu elde edilen mutâbi konumundaki hadisin sahih veya hasen olma zorunluluğu aranmamış, bazı za'îf hadisler de mutâbi ve şâhid olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁸ Tek başına rivayet ettiği hadisler hüccet kabul edilmeyen ancak aşırı za'îf olmayan râvilerin mütâbi ve şâhidleri, alimlerce kabul görmüştür.¹⁵⁹

Buhârî ve Müslim de zayıf râvilerin rivayetlerini mutâbi ve şâhid olarak zikretmektedirler. Fakat, tüm za'îf hadisler bu yolla sahih olmamaktadır. Çünkü i'tibâr, aşırı derecede za'îf olmayan râviler için söz konusudur. Dârekutnî (ö. 385/995) de "Fulan i'tibâr edilir. Şâyet râvinin za'yîflığı şiddetlenirse mutâbi ve şâhid onun için kabul edilmez"¹⁶⁰ demiştir. Nitekim Alî b. Medînî (ö. 234/848) de "za'îf" dediği Ömer b. Suhban ve "za'îf, za'îf" olarak vasıfladığı Nasır b. Tarif için "la yukteb hadisuh" demiştir.¹⁶¹ İbn Medînî ise, "za'îf" olarak vasıfladığı İbn Ebi Zuhrî için "nahnu nektub hadisuh" (Hadisini yazarız) demiştir.¹⁶²

Râvisindeki şiddetli za'yîflıktan dolayı mutâbaat gerçekleşmeyen rivayete örnek olarak Suyûtî (ö. 911/ 1501), Tirmizî'nin (ö. 279/892) Hammad b. Seleme, onun Eyyûb, onun da İbn Sirin ve İbn Sirin'in de Ebû Hureyre'den (ö. 58/677) rivayet ettiği şu hadisi vermektedir:

"...

"

Tirmizî bu hadisin sonunda "Garip, bu senedi bu vechin dışında bilmiyoruz" demiştir. Suyûtî ise Hasan b. Dinar'ın İbn Sirin'den rivayet ettiği başka bir tarikinin olduğunu, ancak Hasan'ın metruk bir râvi olduğu için bu hadisin derecesi, mutâbaat ile

¹⁵⁸ Şahyar, Ayşe Esra, *Zayıf Hadis Rivâyeti*, Basılmamış Doktora Tezi, s.74.

¹⁵⁹ Suyûtî, *Tedrib*, s. 152; Dâri, s. 87.

¹⁶⁰ Salîh, *Lemhat fî usuli'l-hadis*, s. 296.

¹⁶¹ İbn Medîni, *Su'âlât Muhammed b. Osmân b. Ebî şeybe fî'l-cerh ve't-ta'dil*, s. 60-142.

¹⁶² İbn Medînî, s. 123.

yükselmeyeceğini söylemiştir. Netice itibariyle bu hadis, mutâbi ve şâhidi olmadığı için garip kalmıştır.¹⁶³

1.4.2.3. Meçhul ()::

Meçhul, hadisle meşgul olmayan, hadis öğrenim ve öğretimiyle meşhur olmayan, az hadis rivayet eden ve sadece bir kişi tarafından hadisi rivayet edilen râvi hakkında söylenen bir sigadır.¹⁶⁴ Amir b. İshak meçhul râvilerden olup, kendisinden sadece Abdullah b. Avn, hadis rivayet etmiştir.¹⁶⁵

İbn Hibbân (ö. 354/965), râvilerdeki meçhullüğün ancak i'tibâr ve mutâbaat araştırmasıyla ortadan kalkabileceğini ya da kesinleşeceğini belirtmektedir.¹⁶⁶ Böyle bir araştırma yapmaksızın hadisin veya rivayetin ferd veya garib olduğuna hükmetmek ve râvilerini de meçhul olarak kabul etmek doğru bir niteleme olmayacaktır. Râvinin hali ve hadisteki durumu hakkında bilgi edinmenin en emin yollarından biri de onun yaşadığı yere giderek hakkında araştırmalarda bulunmaktır ki hadisçiler rihlelerle bunu yapmaya çalışmışlardır.¹⁶⁷

1.4.2.4. Munker'ul-Hadis ()::

Munkeru'l-hadis, hadis râvilerini cerh etmede kullanılan tâbirlerden birisi olup "hadisi kabul edilmeyen" manasına gelir.¹⁶⁸ Munker, rivayetinde teferrüd eden râviler için kullanılır. Ahmed b. Hanbel de böyle tanımlamıştır¹⁶⁹ İbn Hacer de şâz ve munkerin aynı manada olduğunu söyleyenlere karşı çıkararak, her ikisindeki tek ortak yönün,

¹⁶³ Suyûtî, *Tedrib*, s.154.

¹⁶⁴ Aydınlı, s. 180.

¹⁶⁵ Hatîb, *el-Kifaye*, s. 149-150.

¹⁶⁶ Sönmez, *İbnu Hibban ve Cerh-Ta'dil Metodu*, s. 29-34.

¹⁶⁷ Nazlıgöl, s. 67.

¹⁶⁸ Koçyiğit, s. 341.

¹⁶⁹ Tehanevi, *Kavaid*, s. 224-225.

kendilerinden daha güvenilir râvilerin rivayetlerine muhalefet etmenin olduğunu söylemektedir.¹⁷⁰

Munkeru'l-hadis olan kişinin rivayetinden çekindiğini söyleyen Müslim'e göre hadisteki munkerlik alametleri şunlardır: Rivayeti hafız ve makbul olan başka râvilerin rivayetleriyle karşılaştırıldığı zaman onların rivayetlerine muhalif düşmesi veya hemen hemen onlara uymamasıdır. Şayet hadislerinin ekserisi böyle ise onun hadisi metruk ve makbul değildir.¹⁷¹

"Munkeru'l-hadis" lafzı, cerh sigalarındandır. el-İrâkî tarafından cerh lafızlarının üçüncü mertebesine eklenen bu lafızla cerhedilen râvinin hadisleri dini konularda delil sayılmazsa da i'tibâr için yazılabilir.¹⁷²

"Munker'ul-hadis" olarak bilinen râvilerden birisi de Muhammed b. ez-Zebir'dir. Bu kişi hakkında İbn Hibban, Hasan'dan kendisine tâbi olunmayacak hadisler rivayet ettiği, sikalar rivayet ettiği hadislerle muvafık olmazsa hadislerinin delil alınmayacağını söylemiştir.¹⁷³

1.4.2.5.Şeyh ():

Râvinin adaletine hükmetmekte kullanılan sigalardan birisi de şeyh'tir. Ebû Hâtîm'e (ö. 277/890) göre ta'dil sigalarının üçüncü, İbnu's Salah (ö. 643/1245), Zehebî (ö. 748/1347), ve Irakî'ye (ö. 806/1403) göre dördüncü, Suyûtî'ye (ö. 911/ 1501) göre beşinci, Sehâvî (ö. 902/1496) ve Sindi'ye göre altıncı mertebesinde yer alan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis yazılır ve araştırılır.¹⁷⁴

¹⁷⁰ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe*, s. 70.

¹⁷¹ Müslim, *Mukaddime*, s. 7.

¹⁷² Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 116.

¹⁷³ İbn Hibban, II, 268.

¹⁷⁴ İbn Ebî Hâtîm, II, 37; Humeysi, s. 133.

Bu siganın kullanıldığı râvilerden birisi Abdullah b. Fadl'dır. Ebû Hâtim (ö. 277/890) onun için "şeyh" dedikten sonra, hakkında şeyh denilen kişilerin rivayetlerinin huccet olarak alınmayacağını, hadislerinin yazılacağını fakat diğer mertebelerden aşağıda olacağını belirtmiştir.¹⁷⁵ Hakkında bu siga kullanılan râvilerin rivayetleri de i'tibâr için alınır. Âsım b. Mahled¹⁷⁶ ve Ebû Yezid el-Medenî¹⁷⁷ hakkında Ebû Hâtim, "şeyh" demiştir. İbn Mâ'in onun hakkında "sika", Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ise "tanımıyorum" demiştir.¹⁷⁸

"Şeyhu'l vasat" da "şeyh" ile aynı derecede olan bir ta'dil sigasıdır. Orta halli bir râvi demektir. Hakkında şeyhu'l vasat denilerek adaletli olduğuna hükmedilen râvinin hadisleri yazılır ve gözden geçirilir. Ancak mertebe bakımından diğer lafızlarla adaletine hükmedilen râvilerin hadislerinden aşağıdır.¹⁷⁹

1.4.2.6. Ceyyidu'l-Hadis ():

"Hadisi hoş ve iyi" manasına bir tamlama olup ta'dil lafızlarındandır. Ebû Hâtim'e göre ta'dil'in dördüncü, Zehebî ve el-İrâkî'ye göre beşinci, İbn Hacer, Sindi ve Sehâvî'ye göre ise altıncı mertebesindeki lafızlar arasında yer alır. Ta'dilin son mertebesinde yer alan bu tâbir, râvilerin cerhi için kullanılan lafızların hafif olanlarına en yakın olan bir mertebeyi de gösterir.¹⁸⁰ Bu râvilerin hadisleri i'tibâr için yazılmaktadır.

Velid b. Abdurrahman hakkında Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), "Ceyyid'ul hadis" derken Ebû Hâtim¹⁸¹ (ö. 277/890) ve Muhammed b. Avn "sika" demiştir.¹⁸²

¹⁷⁵ İbn Ebî Hâtîm, II, 37 Zehebî, *Mizan*, IV, 53; İbnü's Salah, s. 124.

¹⁷⁶ İbn Ebî Hâtîm, VI, 351.

¹⁷⁷ İbn Ebî Hâtîm, IX, 457.

¹⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 459.

¹⁷⁹ Uğur, s.378; Humeysi, s. 133.

¹⁸⁰ Humeysi, s. 85-86; Koçyiğit, s. 80; Uğur, s. 55.

¹⁸¹ İbn Ebî Hâtîm, IX, 9.

¹⁸² İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 88-89.

1.4.2.7. Sadûk () :

Sadûk, râvinin doğruluktan uzak olmadığını, doğruluğa yakın olduğunu belirten bir sigadır.¹⁸³ Râvilerin ta'dilinde kullanılan tâbirlerden biri olan sadûk, İbn Ebi Hâtim ve İbnu's Salah'a göre ikinci, Zehebî ve Irakî'ye göre üçüncü, Suyûtî'ye göre dördüncü, Sehâvî ve Sindi'ye göre de beşinci sırada yer almaktadır. Haklarında bu tâbirin kullanıldığı bir kimsenin hadisleri, ancak i'tibâr maksadı ile yazılır.¹⁸⁴ Çünkü bunlar, râvinin zabt vasfına sahip olduğuna kesin bir şekilde delalet etmezler. Fakat hadislerinin bir asıldan rivayet edildiği anlaşılırsa, zabt sıfatı kesinlik kazanır ve râvinin güvenilir olduğuna hükmedilir.¹⁸⁵

Süleyman b. Ma'bed el-Mervezi¹⁸⁶ ve Ahmed b. İbrahim¹⁸⁷ Ebû Hâtim'in "sadûk" dediği kişiler arasında yer almaktadır. Ebû Cafer er-Râzi hakkında ise "sika sadûk salihu'l-hadis"¹⁸⁸ demiştir. Aynı râvi hakkında Zekeriya es-Sâci "Sadûk leyse bi-mutkîn", Nesâi de "leyse bi'l-kaviyy" demiştir.¹⁸⁹ Yakub b. İbrahim (ö. 252/866) hakkında da Ebû Hâtim "sadûk"¹⁹⁰ derken İbn Ma'in ve Nesâi "sika"¹⁹¹ demiştir. Ebû Hâtim, "sadûk" sigasını en çok kullanan muhaddislerdendir.

İ'tibâr için kullanılan bir diğer ta'dil lafzı "sadûk inşâllah"dır. Zehebî ve Irakî'ye göre ta'dilin dördüncü, İbn Hacer, Suyûtî, Sehâvî ve Sindi'ye göre altıncı mertebesinde yer alan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Bu râvinin rivayet ettiği hadis i'tibâr için alınır.¹⁹²

¹⁸³ Sâdik, Yusuf Muhammed, *eş-Şerh ve't-ta'dil li-elfazi'l-cerh ve't-ta'dil*, s. 71.

¹⁸⁴ İbn Ebî Hâtîm, II, 37; İbnu's Salah, s. 122-123.

¹⁸⁵ Humeysi, s. 375; Aydınlı, s. 132; Koçyiğit, s. 408.

¹⁸⁶ İbn Ebî Hâtîm, IV, 147.

¹⁸⁷ İbn Ebî Hâtîm, II, 39; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 78.

¹⁸⁸ İbn Ebî Hâtîm, VI, 280.

¹⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 312-313.

¹⁹⁰ İbn Ebî Hâtîm, IX, 202.

¹⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 234.

¹⁹² Humeysi, s. 137; Aydınlı, s. 266.

Yahya b. Ma'in, Mansur b. Ebi Muzahim et-Türki hakkında "Sadûk inşâllah" demiştir. Aynı râvi için Ebû Hâtîm, sadece "sadûk" lafzını kullanmıştır.¹⁹³

“Sadûk seyyiu'l-hıfz” ise İbn Hacer ve Suyûtî'ye göre ta'dilin beşinci mertebesinde yer alan râvi için kullanılmaktadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis i'tibâr için alınır. Bu derecede yer alan lafızlarla, adaletine hükmedilen râvi güvenilir olmakla birlikte bir kusur taşıyordur. Bu, aynı zamanda onun adalet vasfına sahip olmakla beraber zabt yönünden kusurlu olması demektir.¹⁹⁴

Hasan b. Yahya (ö. 190/805) hakkında Ebû Hâtîm “sadûk seyyiu'l-hıfz”¹⁹⁵, Nesâî “leyse bi-sika”¹⁹⁶ derken Dârekutnî ise onun hakkında “metruk” demiştir.¹⁹⁷

İbn Hacer ve Suyûtî'ye göre ta'dilin beşinci mertebesinde yer alan "sadûk yehim" lafzı da i'tibâr için kullanılmaktadır.¹⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib* ve *Takribü't-Tehzib* adlı eserinde bu lafzı çok sık kullanmaktadır.

Sâci de bu lafzı en çok kullanan kişilerdendir. Sâci, Yahya b. Eyyûb hakkında “sadûk yehim” derken Ahmed b. Hanbel de "yuhti'u" demiştir.¹⁹⁹ Abdurrahman b. Harmale (ö. 145/762) hakkında Sâci “sadûk yehim fi'l-hadis”²⁰⁰, Ebû Hâtîm de “yukteb hadisuh – la yuhtec bih”²⁰¹ demiştir.

¹⁹³ İbn Ebî Hâtîm, VIII, 170.

¹⁹⁴ Humeysi, s. 137; Uğur, s. 333-334.

¹⁹⁵ İbn Ebî Hâtîm, III, 44.

¹⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzib*, I, 577.

¹⁹⁷ Dârekutni, *ed-Duafa ve'l-metrukin* s. 82.

¹⁹⁸ Humeysi, s. 138; Aydınlı, s. 132.

¹⁹⁹ İbn Ebî Hâtîm, IX, 128; İbn Hacer, VI, 118.

²⁰⁰ İbn Hacer, III, 334-335.

²⁰¹ İbn Ebî Hâtîm, V, 222.

1.4.2.8. Leyse Bi'l-Metin ()::

"Sağlam biri değil" demektir. Cerh lafızlarından olup cerhin birinci mertebesine delalet eden lafızlara Irâkî'nin (ö. 806/1403) ekledikleri arasında yer alır. Kaide olarak hakkında birinci mertebede yer alan lafızlardan biriyle cerh hükmü verilmiş bulunan râvi terk edilmez. Hadisleri i'tibâr için yazılır. Bu itibarla "Leyse bi'l-metin" ve aynı derecede olan öteki lafızlarla cerhedilen râvinin hadisi metruk sayılmaz. "Leyse bi-hucce" (delil değil), "Leyse bi-umde" (Kuvvetli değil) ve "Leyse bi'l-mardıyy" (razı olunan biri değil) lafızları da cerhin aynı mertebesine delalet eden Irâkî tarafından eklenmiş lafızlardır. Dereceleri aynı olan bu lafızlardan biri ile cerhedilen râvi hakkındaki hüküm de aynıdır.²⁰²

Ta'dil'e yakın olan cerhi de râvinin adaletini düşürmeyen bir sigadır. Bu tür rivâyetleri olan râvilerin hadisleri yazılır. Mutâbaat ile derecesi yükselir. Şâyet teferrüd ederseler derecelerini yükseltmez.²⁰³

Ebû Hâtim (ö. 277/890) Yakup b. Ata (ö. 155/771) hakkında "Leyse bi'l-metin – yukteb hadisuh"²⁰⁴, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) "za'îf", İbn Ma'in, Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ve Nesâî (ö. 303/916) "munker'ul-hadis" demişlerdir.²⁰⁵

"Zararı yok" anlamına gelen bu ta'dil sigasını Ebû Hâtim (ö. 327/930) ve İbnu's-Salah (ö. 643/1245) ikinci, Zehebî (ö. 748/1347) ve Irâkî (ö. 806/1403) üçüncü, Süyûtî (ö. 911/1501) dördüncü, Sehâvî (ö. 902/1496) ve Sindi ise beşinci mertebede zikretmiştir. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis i'tibâr için alınır.²⁰⁶ Bununla birlikte "la be's bih" sigasının sika anlamına geldiğini söyleyen alimler de mevcuttur. Ebû Hayseme, Yahya b. Ma'în'e "falan la be's bih, fulan ise za'îf" diyorsun. Bundaki kastın

²⁰² Uğur, s. 202

²⁰³ Sâdık, s. 112

²⁰⁴ İbn Ebî Hâtîm, IX, 211

²⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 241

²⁰⁶ İbn Ebî Hâtîm, II, 37; Humeysi, s. 178; Aydınlı, s. 86; İbnu's Salâh, s. 122-123

nedir?" diye sorar. Yahya b. Ma'în şu cevabı verir: "La be's bih dediğim kişi sikadır. Za'îf dediğim kişi ise sika değildir. Hadisleri yazılmaz."²⁰⁷ "La be's bih" ta'dil lafzının yerine bazı alîmler "leyse bi-hi be's" lafzını kullanmışlardır.²⁰⁸

Leyse ile başlayan bir çok cerh lafzı bulunmaktadır. Bu lafızlardan i'tibâr için kullanılanlardan birisi de "leyse be'l-kaviyy"dir. Kuvvetli değil, manasına gelen bir cerh lafzı olup hakkında bu cerh lafzı kullanılan râvi, İbn Ebî Hâtîm'e (ö. 327/930) göre cerhin birinci mertebesinde yer alan lafızlardan biriyle cerhedilen râvinin altındadır. Ancak hadisleri i'tibâr için yazılır.²⁰⁹ Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre "leyse bi'l-kaviyy" lafzı, "leyyin" lafzından aşağı derecededir.²¹⁰ er-Rebi b. Sabih hakkında Alî b. Medîni (ö. 234/848) "salih – leyye bi'l-kaviyy" demiştir.²¹¹

Süleyman b. Yezid'in rivâyetleri "leyse bi'l-kaviyy" olarak değerlendirilmiştir.²¹² Ebû Hâtîm (ö. 277/890), "leyse bi'l-kaviyy – leyyinu'l-hadis"²¹³ olarak vasıfladığı Hammad v. Vakîd'in hadisleri hakkında "yukteb hadisuh – ala'l-i'tibâr" demiştir. Ebû Hâtîm "leyse bi'l-kaviyy" olarak nitelendirdiği el-Haris b. Abid'in hadisleri hakkında "yukteb hadisuh la yuhteccu bih"²¹⁴ demiştir.

"Leyse bi-zâk ve leyye bi-zâke'l-kaviyy" de "O râvi aradığın gibi (kuvvetli) değil" anlamındadır. Irakî'ye göre cerhe delalet eden lafızların birinci mertebesinde yer alır. Bundan dolayı böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis tamamen reddedilemez, i'tibâr için yazılır.²¹⁵ Bint Ebi Talîp, "leyse bi-zâk" olarak tanınan râvilerdendir.²¹⁶

²⁰⁷ İbnu's-Salâh, s. 125

²⁰⁸ Uğur, s. 196

²⁰⁹ İbnu's Salâh, s. 125; İbn Ebî Hâtîm, II, 37.

²¹⁰ Uğur, s. 201.

²¹¹ İbn Medîni, s. 59.

²¹² İbn Ebî Hâtîm, IV, 149.

²¹³ İbn Ebî Hâtîm, III, 150.

²¹⁴ İbn Ebî Hâtîm, I, 472-473.

²¹⁵ Uğur, s. 201.

²¹⁶ İbn Medîni, s. 106.

Hişam b. Saad (ö. 160/782) Yahya b. Ma'in (ö. 233/847) tarafından "leyse bi-zâke'l-kaviyy", "leyse bi-şey" ve "salih – leyse bi-metruk"²¹⁷ olarak vasıflandırırken Ebû Hâtîm (ö. 277/890) onun hakkında "yukteb hadisuh la yuhtec bih"²¹⁸ demiştir. İbn Medînî ise "leyse bi-şey" olarak nitelendirdiği Ebû Bekr ed-Dehiri'nin hadislerinin yazılmayacağını söylemiştir.²¹⁹

"leyse bi-meşhur"²²⁰ ve "leyse bi-sika"²²¹ da hadisleri itibâr için yazılan râviler hakkında kullanılan diğer cerh lafızları arasında yer almaktadır.

1.4.2.9. Suveylîh ()

Salîh kelimesinin ismi tasgiri olup "iyice" anlamına gelir. Zehebî ve Irakî'ye göre ta'dil lafızlarının dördüncü, İbn Hacer, Suyûtî, Sehâvî ve Sindi'ye göre ise altıncı mertebede yer alan bir sigadır.²²²

Bu sigayı en sık kullananlardan birisi Yahyâ b. Ma'in'dir (ö. 233/837). Yahyâ b. Ma'in Ruh b. el-Müseyyeb hakkında "suveylîh", Ebû Hâtîm (ö. 277/890) ise "sâlih leyse bi'l-kaviyy" demiştir.²²³ Yahyâ b. Ma'in, Zekeriyya b. Ebi Zaide hakkında da "suveylîh" Ebû Hâtîm ise Zekeriyya'nın Amir'den işitmediği hadisleri rivayet ettiği için "leyin'ul-hadis - mudellis" demiştir.²²⁴ Yahyâ b. Ma'in, Abid b. Tufeyl "suveylîh", Ebû Hâtîm ise "sâlih, leyse bi-hi be's"²²⁵ demektedir. Bu râviler hakkında "suveylîh" denildiği için hadisleri delil olarak kullanılmaz, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve buna göre değerlendirme yapmak için yazılır.

²¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 28-29.

²¹⁸ İbn Ebî Hâtîm, IX, 61.

²¹⁹ İbn Medînî, s. 150.

²²⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 37.

²²¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 36.

²²² Humeysi, s.138.

²²³ İbn Ebî Hâtîm, III, 496.

²²⁴ İbn Ebî Hâtîm, III, 594.

²²⁵ İbn Ebî Hâtîm, V, 409.

Ebû Hâtim, “leyse bi’l-kaviyy – leyyin’ul-hadis”²²⁶ olarak vasıfladığı Hammad b. Vâkîd'in hadisleri hakkında “yukteb hadisuh ala’l-i’tibâr” demiştir.

Yahya b. Mâ'in, Zem'a b. Salîh hakkında bir derfa “za’îf” başka bir zaman da “suveylih” demiştir.²²⁷

1.4.2.10. Tekellemu Fihi ()::

"Tenkid edilmiştir" anlamına gelen bir cerh lafzıdır. Bu sigayı, Zehebî ve Irakî beşinci, Sehâvî, Sindî ve Suyûtî ise altıncı mertebede zikretmektedir. Buhârî (ö. 256/869) ise bu sigayı, hadisleri terk edilen râviler hakkında kullanmaktadır.²²⁸

el-Askerî'nin hakkında “tekellemu fihi” dediği Zekeriya b. Manzur için Ebû Hâtim (ö. 277/890) “leyse bi’l-kaviyy, za’îf’ul-hadis, munker’ul-hadis, yukteb hadisuh”, Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) de “vahi’l-hadis, munker’ul-hadis” demiştir.

1.4.2.11. Diğer Lafızlar

1.4.2.11.1. Sadûk Teğayyere bi-Eharetin ():

İbn Hacer'e göre “sadûk teğayyere bi-eharetin” lafzı, "sadûk lehu evham" manasında olup, bu sigayla sonraları hali değişmiş bir râvi kastedilmektedir. İbn Hacer ve Suyûtî'ye göre ta'dilin beşinci mertebesinde olan bir râvi için kullanılmaktadır.²²⁹

²²⁶ İbn Ebî Hâtîm, III, 150.

²²⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 339.

²²⁸ Humeysi, s. 76.

²²⁹ Humeysi, s. 137; Aydınlı, s. 266.

1.4.2.11.2. Sadûk Lakinnehu Mubtedi ()::

"Sadûktur, fakat bidatçıdır" anlamına gelmektedir. İbn Hacer ve Zehebî'ye göre ta'dilin beşinci mertebesinde yer alan bir ta'dil sigasıdır. Böyle bir hadisi rivayet eden râvinin hadisi sadece i'tibâr için alınır.²³⁰

1.4.2.11.3. Mahalluhu's-Sıdk ()::

"Böylesine doğru denilebilir" anlamına gelen bu ta'dil sigası İbn Ebî Hâtim ve İbnu's Salah'a göre ikinci; Zehebî ve Irakî'ye göre dördüncü; Sindi, Sehâvî ve Suyûtî'ye göre altıncı mertebede yer alan bir râvi için kullanılır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis i'tibâr için kullanılır.²³¹

1.4.2.11.4. Uhtulife Fih ()::

Bu siga da cerh lafızlarındandır. Alimlerden kimisi böyle bir râviyi adiller arasında sayarken bazıları da za'îflerden saymışlardır. Zehebî ve Irakî'ye göre beşinci, Suyûtî ve Sehâvî'ye göre altıncı mertebededir. İbn Ebî Hâtim ve İbnu's Salah bu sigayı zikretmemişlerdir. Ancak imamlara göre "leyyin'ul-hadis" ile aynı mertebededir.²³² Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis de araştırmak ve buna göre değerlendirmek üzere yazılır.²³³

1.4.2.11.5. Fihî Hulf ()::

İmamların hakkında ihtilaf ettiği râviler için kullanılan bir cerh lafzıdır. Bazı imamlar râviyi ta'dil ederken bazıları da cerh etmişlerdir. Zehebî ve Irakî beşinci, Sehâvî ve

²³⁰ Humeysi, s. 137; Aydınlı, s. 266.

²³¹ İbn Ebî Hâtim, II, 37; Humeysi, s. 203; Aydınlı, s. 91; İbnu's Salah, s. 122-123.

²³² Humeysi, s. 16.

²³³ Aydınlı, s. 324.

Suyûtî'ye göre altıncı mertebede yer alan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis i'tibâr için yazılır. "uhtulife fih" lafzı ile aynı mertebede ve aynı anlamda kullanılmıştır.²³⁴ Hakkında "fihi hulf" denilen bir râvi de Zem'a b. Salîh'dir. Buhârî (ö. 256/869) onun için "hadisinde muhalefet ediyor" derken Nesâî (ö. 303/916) "leyse bi'l kaviyy", Ebû Dâvud da (ö. 257/888) "za'îf" demiştir.²³⁵

1.4.2.11.6. Ercu bi-en Leyse bihi Be's () :

Sehâvî'ye göre ta'dilin altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir lafızdır. Böyle bir râvinin rivayet etmiş olduğu hadis i'tibâr için kullanılır.²³⁶

1.4.2.11.7. Ercu Ennehu La be's bihi () :

Ta'dil lafızlarından olup Irakî'ye göre dördüncü, Suyûtî ve Sehâvî'ye göre altıncı mertebede yer almaktadır.²³⁷ Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yazılır.

1.4.2.11.8. Ercu En La Be'se Bihi () :

"Umarım zararsızdır" anlamına gelen hem cerh hem de ta'dilde kullanılan bir sigadır. Bu lafız, İbn Ebî Hâtim ve İbnu's Salah'ın zikrettiği cerh ve ta'dil lafızları arasında yer almamaktadır. Ancak İbnu's Salah bunun yerine "Fulanun ma a'lemu bihi be'sen" (Onda bir beis olduğunu bilmiyorum) lafzını zikretmektedir.²³⁸

²³⁴ Humeysi, 162-163.

²³⁵ Sâdık, s. 45.

²³⁶ Aydınli, s. 53.

²³⁷ Humeysi, s. 18.

²³⁸ Uğur, s. 79; İbnu's Salah, s.18.

1.4.2.11.9. Fihi Cehalet ()::

Hakkında yeterli bilgi sahibi olunmayan râviler hakkında kullanılan bir sigadır. Zehebî ve Irakî'ye göre beşinci, Suyûtî, Sehâvî ve Sindi'ye göre altıncı mertebede yer alan bir sigadır.²³⁹ Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis de başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve bu araştırma sonucunda alınacak verilere göre değerlendirmek üzere yazılır.²⁴⁰

1.4.2.11.10. Fihi Ednâ Makâl ()::

Hakkında pek hafif bir ta'n vardır" manasına bir tabir olup, İbn Hacer'in en ehven mertebesinde kullandığını söylediği cerh lafızlarındandır. Bu ve benzeri cerhin en hafifine delalet eden lafızlarla cerhedilmiş bulunan râvinin hadisleri terk edilmez. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadisler, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek için yazılabilir.²⁴¹

1.4.2.11.11. Fihi Lin ()::

"Onda gevşeklik var" anlamındaki bu siga ile kastedilen râvideki zayıflıktır. Rivayette gevşek, dini konulara riâyette kusuru var demektir. Bu siga, Irakî (ö. 806/1403) ve Zehebî'ye (ö. 748/1347) göre cerh sigalarının beşinci, Sehâvî (ö. 902/1496), Suyûtî (ö. 911/ 1501) ve Sindi'ye göre de altıncı mertebesinde yer almaktadır. Hakkında "Fihi lîn" denilen râvinin hadisleri i'tibâr için yazılır.²⁴²

²³⁹ Humeysi, s.162

²⁴⁰ Aydınlı, s. 96

²⁴¹ Uğur, s. 98-99.

²⁴² Aydınlı, s. 96; Humeysi, s. 163, Uğur, s. 99.

1.4.2.11.12. Fihi Nazar () :

"Durumu şüphelidir" demek olan bu tabir de cerh lafızlarındandır.²⁴³ Cerhin beşinci mertebesinde yer almaktadır. Kaide olarak bu ve diğer beşinci mertebede yer alan cerh lafızları ile cerhedilen râvilerin hadisleri sadece i'tibâr için alınır. Buhârî'nin hakkında "fihi nazar" dediği râvinin hadislerine hiçbir şekilde i'tibâr edilmez.²⁴⁴ Zehebî, Buhârî'nin bir râvi hakkında "fihi nazar" demesiyle, râvinin sikalığını değil, za'îften de daha kötü bir râviyi kasdettiğini söylemektedir.²⁴⁵

1.4.2.11.13. Leyse Bi-Ba'id Mine's-Savâb ():

"Doğruluktan uzak değildir" anlamına gelen fakat çok kullanılan bir lafız olmadığından dolayı derecesini kestirmek güçtür. Bununla birlikte cerhin en azından üçüncü derecesinden daha ağır cerhte kullanıldığı olmuştur.²⁴⁶ Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis de araştırmak ve bu araştırma sonucunda elde edilecek verilere göre değerlendirmek üzere yazılır.²⁴⁷

1.4.2.11.14. Leyyinu'l-Hadis ():

"Hadiste gevşektir" manasına gelen ve hıfzından dolayı cerhedilen râviler için kullanılan bir lafızdır. Ancak bu cerh râvinin hadisini i'tibâr dairesinden çıkarmadığı gibi adaletine de bir noksanlık getirmez.²⁴⁸ Bütün alimlere göre cerhin son derecesine işaret eden bir lafızdır.²⁴⁹ Dârekutnî, "Bir kimse hakkında leyyin'ul-hadis diyecek olursam, onun adaletten düşürmeyecek bir kusurla mecruh olduğunu ifade etmek

²⁴³ Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 60-61.

²⁴⁴ Uğur, s. 99.

²⁴⁵ Zehebî, *el-Mukiza fî ilmi mustalahi'l-hadis*, s. 83.

²⁴⁶ Uğur, s. 201.

²⁴⁷ Aydınlı, s. 172-173.

²⁴⁸ Sâdık, s. 118.

²⁴⁹ Humeysi, s. 191.

isterim" demiştir.²⁵⁰ Leyyinu'l-hadis ile "fihi lîn" lafzı aynı anlamda kullanılmaktadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadisler de yazılır ve i'tibâr için bakılır.²⁵¹

1.4.2.11.15. Rava'n-Nâs Anhu ():

"Ondan rivayet edenler oldu" anlamına gelen bu siga ta'dil lafızları arasında yer almaktadır. "Yurve Anh", "yurva hadisuh" ve "reva anh" ile aynı anlamdadır. Irakî'ye göre dördüncü, Suyûtî'ye göre beşinci, Sindi ve Sehâvî'ye göre altıncı mertebede yer alan bir ta'dil sigasıdır.²⁵² Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, senedlerini araştırmak ve buna göre değerlendirmek üzere yazılır.²⁵³

1.4.2.11.16. Seketû Anhu ():

"Hakkında bir şey söylemediler" anlamına gelmektedir. Buhârî tıpkı "fihi nazar"da olduğu gibi bu sigayı da hadisleri tamamen terk edilen râviler için kullanır. Bu lafız Zehebî'ye göre üçüncü, Irakî ve Suyûtî'ye göre ikinci, Sindi ve Sehâvî'ye göre de altıncı mertebede yer alan bir sigadır.²⁵⁴ Zehebî de Buhârî'nin "seketu anh" tâbirini hadisleri terk edilmiş olan râviler hakkında kullandığını söylemektedir.²⁵⁵

1.4.2.11.17. Sâlihu'l-hadis - Sâlih li'l i'tibâr (-):

Sâlihu'l-Hadis ve sâlih li'l i'tibâr, "hadisi iyidir" anlamında bir ta'dil lafzıdır. İbn Ebî Hâtim, Zehebî ve Irakî'ye göre dördüncü, İbnü's Salah'a göre beşinci, İbn Hacer, Suyûtî, Sehâvî ve Sindi'ye göre altıncı mertebede yer almaktadır.²⁵⁶ Böyle bir râvinin rivayet

²⁵⁰ Suyûtî, *Fethü'l-mugis şerhi Elfiyeti'l-hadis li'l-Irakî*, I, 372.

²⁵¹ Aydınlı, s. 96; İbnü's Salah, s. 125; İbn Ebî Hâtim, II, 37.

²⁵² Humeysi, s. 118.

²⁵³ Aydınlı, s. 335.

²⁵⁴ Humeysi, s. 125-127.

²⁵⁵ Zehebî, *el-Mukiza*, s. 83.

²⁵⁶ Humeysi, s. 134.

ettiği hadis i'tibâr için yazılır.²⁵⁷ Alî b. Medîni (ö. 234/848) kendisine sorulan Abdulmu'min b. Ubeydullah hakkında "sâlih vasat" demiştir.²⁵⁸

"Sâlih" ile yakın anlamda kullanılan bir diğer rivayet sigası da "i'tibâr için kullanılacak nitelikte" manasına gelen "Sâlih li'l İ'tibâr"dır. Bu hadis, za'îf olmayan, kendisinden daha za'îf, destekleyerek kuvvetlendirmeye ya da kendisinden daha üstün bir rivayetle desteklenerek kuvvetlendirilmeye elverişli olan hadistir.²⁵⁹

1.4.2.11.18. Ta'anû Fih ():

"Hakkında ta'n edenler var" anlamına gelen cerh lafızlarındandır. Irakî'ye göre beşinci, Sindi, Suyûtî ve Sehâvî'ye göre altıncı mertebede yer alan bir lafızdır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadisler, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve buna göre değerlendirmek yani i'tibâr için yazılır.²⁶⁰

1.4.2.11.19. Ta'rifu ve Tunkiru – Yu'raf ve Yunker (–):

Bazen meşhur ve ma'ruf hadisleri bazen de munker hadisleri rivayet eden bir râvi için kullanılan cerh lafızlarındandır. Bu râvinin hadislerini, araştırmak (Sebr), sika ve ma'ruf râvilerin rivayetlerine arz etmek gerekmektedir. Bu lafzı en çok kullanan muhaddislerden birisi de *el-Cerh ve't Ta'dil* kitabında görüldüğü üzere Yahya b. Ma'in'dir (ö. 233/847).²⁶¹ Zehebî ve Irakî'ye göre beşinci, Sehâvî, Sindi ve Suyûtî'ye göre altıncı, mertebede yer almaktadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis i'tibâr için alınır.²⁶²

²⁵⁷ Aydınli, s. 276; İbn Ebî Hâtîm, II, 37; İbnu's Salah, s.124-125.

²⁵⁸ İbn Medini, s. 54.

²⁵⁹ Aydınli, s. 276; Uğur, s. 352.

²⁶⁰ Aydınli, s. 301; Humeysi, s.145.

²⁶¹ Sâdik, s. 32.

²⁶² Aydınli, s. 335-323; Humeysi, s. 74.

Aynı manaya gelen ve aynı yerde kullanılan "tunkir merreten ve ta'rif uhra ve mechul" sigasıyla "yunker merreten ve yu'raf uhra" lafızları da vardır.²⁶³ Bu lafızlar, Hz. Peygamber'den rivayet olunan İbn Huzeyme hadisinde geçmektedir. Hz. Peygamber, fitne sonrasında bazı amir ve valilere karşı tavrının ne olması gerektiğini ifade ederken İbn Huzeyme'ye "... .." (Bazılarının hareketlerini ma'ruf bulup onaylayacak, bazılarının hareketlerini de munker bulup reddedeceksin) demiştir.²⁶⁴

1.4.2.11.20. Ye'ti bi'l-Acâ'ib () :

"Tuhaf hadisler rivayet eder" demek olup bazı alimlere göre cerhe delalet eden lafızlardandır. Nitekim Sehâvî, cerhin hafifine delalet eden beşinci mertebe lafızları arasında yer aldığını söylemiştir. Bununla birlikte cerh-ta'dil alimleri arasında çok sık kullanılan bir lafız değildir.²⁶⁵ Böyle bir râvi tarafından rivayet edilen hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve bu araştırma sonucunda elde edilecek verilere göre değerlendirmek üzere yazılır²⁶⁶

²⁶³ Aydınli, s. 335-323; Uğur, s. 392.

²⁶⁴ Buhârî, *Menakı*, 25; Ahmed, *Müsned*, VI, 321; Müslim, *Imara*, 51

²⁶⁵ Uğur, s. 424.

²⁶⁶ Aydınli, s. 334.

BÖLÜM 2

SÂHİHU'L-BUHÂRÎ'DE İ'TİBÂR UYGULAMASI

2. 1. BUHÂRÎ'NİN HAYATI VE İ'TİBÂR AÇISINDAN SAHİHU'L-BUHÂRÎ

2.1.1. Buhârî'nin Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri

Hadis ilminin emiri olarak bilinen Muhammed b. İsmail Buhârî, h.194 yılında doğmuştur.²⁶⁷ Buhârî küçük yaştan itibaren hadisle ve diğer İslami ilimlerle meşgul olmaya başlamıştır. Genç yaşta iken hadis toplamak ve ilim tahsili için diğer İslam ülkelerini dolaşmıştır. Suriye, Cezire, Basra, Kufe, Hicaz gibi o günün belli başlı ilim merkezlerini gezmiş, oralardaki hocalardan hadis tahsil etmiştir. 16 yıllık gayretlerinin neticesinde *Sahihu'l-Buhârî* adlı eserini tasnif etmiş ve bu eser için "Onu Allah ile aramda hüccet kıldım" demiştir.²⁶⁸

Buhârî, 11 yaşında iken hadis meclislerinde gördüğü yanlışları düzeltmeye başlamıştı. Bir defasında, Dâhîlî isimli bir hocasının dersine katılmıştı. Dâhîlî, bir hadisi Sufyan – Ebu Zubejr – İbrahim şeklinde okumuştur. Buhârî bunun yanlış olduğunu, Ebu Zubejr'in İbrahim'den rivayetinin olmadığını, İbrahim'den rivayet edenin Zubejr b. Avam olduğunu söyledi. Dâhîlî, içeriye gidip asıl nüsha ile karşılaştırdı. Asıl nushaya baktıktan sonra Buhârî'ye "sen doğru söyledin" demiştir.²⁶⁹

Buhârî 16 yaşına ulaştığı zaman da Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Vekî b. Cerrah'ın (ö. 197/812) kitaplarını ezberlemiş ve ashabu rey'in fikirlerini öğrenmişti.²⁷⁰ Buhârî 100 bin sahih, 200 bin de sahih olmayan olmak üzere 300 bin hadis ezberlediğini söylemiştir.²⁷¹

²⁶⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 477.

²⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubela*, XII, 405.

²⁶⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 478.

²⁷⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 478.

²⁷¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubela*, XII, 415.

İslam tarihinde hıfzının kuvvetliği, rivayetindeki titizliği, imkanlarının kısıtlı olmasına rağmen hadis araştırmadaki azmi ile bir benzeri görülmeyen kişiliğe sahip olan Buhârî hakkında bir çok alim, övgü dolu sözler söylemiştir.²⁷² Buhârî'nin bu konuma yükselmesinde babasının da ilimle iştimal olması etkili olmuştur. Buhârî'nin babası, Malîk b. Enes ve Hammad b. Zeyd'den hadis işitmiştir. Yine babası, İbn Mubarek ile de musafahalaşmıştır.²⁷³

Buhârî'nin hadis ilmindeki üstünlüğünü Ebû Bekr el-Kûzânî, şöyle anlatmıştır: "Ben Muhammed b. İsmâîl gibisini görmedim. O bir ilim kitabını alır ve ona öyle bir göz gezdirir ki, bir defada ondaki hadislerin tüm tariklerini ezberlerdi."²⁷⁴

Muhammed b. Ebû Hâtim: "Ben Muhammed b. İsmail ile bir başkasından işittim, şöyle diyorlardı. Buhârî tüysüz bir genç iken bizlerle beraber Basra üstadlarından hadis işitmeye gidip geliyordu. Herkes işittiklerini yazıyordu. Buhârî ise yazmıyordu. Nihâyet 16 gün sonara biz onun yazmamasından dolayı serzeniş ettik. Bunun üzerine o: "Bana karşı çıkıyordunuz, haydi yazdıklarınızı ortaya koyunuz" dedi. Biz de ona onbeşbinden fazla hadis çıkardık. O, bunların hepsini ezberden biliyordu. Nihâyet biz kitaplarımızı, onun ezberinden sözlediği hadisler ile düzelttik" sözleri ile onun üstünlüğüne işaret etmiştir.²⁷⁵

Buhârî'nin hadis ilmindeki üstün konumunu teyid eden en önemli husus, bir çok defa imtihana tâbi tutulması ve bu imtihanlardan başarı ile ayrılmasıdır. Bu imtihanlar sonucunda, hadis ilmindeki üstün konumu bütün alimlerce de kabul edilmiş, "Allah tarafından ona özel bir kuvvet verilmiştir" gibi değerlendirmelerde bulunulmuştur.

²⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubela*, XII, 416-438.

²⁷³ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 477.

²⁷⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 486; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubela*, XII, 416.

²⁷⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubela*, XII, 408.

Buhârî hakkında en sık allatılan olay, 100 civarındaki hadislerin sened ve metinlerinin yerlerinin değiştirilmesine rağmen, Buhârî'nin, bu hadislerin doğru şeklini tek tek anlatmasıdır. İbn Adiyy (ö.365/975) bu olayı şöyle anlatır: "Buhârî, Bağdat'a geldiği zaman hadis alimleri toplandılar. 100 hadislerin metinlerini ve isnadını altüst ettiler. Bu maklub hadisleri mecliste Buhârî'ye yöneltmeleri için her bir kimseye onar tane verdiler. Sonra insanlar toplandı. Sorulan hadisler hakkında Buhârî, "Ben, o hadisi bilmiyorum" dedi.

Bütün herkes sorularını bitirdikten sonra, "senin ilk hadisine gelince, onun isnadı şöyle şöyledir. İkinci hadislerin isnadı şöyle şöyledir. Üçüncü hadislerin isnadı şöyle şöyle" diyerek hadisleri asılları ile söyledi. Bundan sonra diğer soru soran kişilerin hadislerini de bu şekilde yaparak hepsini düzgünce rivayet etti. Münazaranın sonunda Buhârî'nin hafıza kuvvetini ikrar ve i'tiraf ettiler.²⁷⁶

Buhârî'nin hadis ilmindeki en üstün olduğu alan da hadislerin sahihini sakiminden ayırt etmedeki üstünlüğüdür. Hadis aldığı râvilerin isimleri, künyeleri ve hadisleri nasıl rivayet ettiği Buhârî tarafından titiz bir şekilde sorgulanmakta, bundan sonraki süreçte hadislerin sahihi ile sakimine karar vermektedir. Buhârî 259 senesinde 62 yaşındayken vefat etmiştir.

2.1.2. İ'tibâr Açısında Sâhihu'l-Buhârî

2.1.2.1. Sâhihu'l-Buhârî

İslam kültürünün, Kur'ân-ı Kerim'den sonra en güvenilir ve en sahih kitabı; sadece sahih hadisleri bir araya toplamak için yazılmış sahih hadis eseri, *Sâhihu'l-Buhârî*'dir. Buhârî'nin eserine verdiği tam isim "*el-Camiu's-sahih musnedul-muhtasar min umuri Rasulullah (s.a) ve eyyâmihî*"dir. Buhârî kendi deyimiyile, eserine sadece sahih eserleri almış, fazla uzamaması için de bazı sahih hadisleri eserine almamıştır. Buhârî, bu

²⁷⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 16; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubela*, XII, 409-410.

eserini hocası İshak b. Nâhuye'nin "Rasûlüllah'ın sahih hadislerini muhtasar bir kitapta toplasanız" diye temennide bulunması üzerine tasnif etmiştir.²⁷⁷

Buhârî'nin bu kitabı, gerek kendi zamanına gerekse kendisinden sonraki zamanında telif edilecek hadis kitapları arasında en ön sırayı almıştır. Bu eser, İslam alimleri arasında en sahih hadis kitabı olarak kabul edilmiştir. Buhârî'nin eserinin en sahih hadis kitabı olmasında, hadisi kabul ve red şartları önemli derecede etkili olmuştur.²⁷⁸

Buhârî, *Sahih*'ini altı yüz bin hadis arasından seçmiş ve kitabını Mescid-i Haram'da telif etmiştir. Hadis mu'cemi *Concordance*'a göre 97 kitab ve 3730 baktan oluşmaktadır. *Sahih*'te Mükerrer olan hadislerle birlikte 7275 hadis bulunmaktadır. Mükerrerler haricinde ise dört bin hadis bulunmaktadır.²⁷⁹

2.1.2.2 İ'tibâr Açısından Sâhihu'l-Buhârî

Sâhihu'l-Buhârî'yi diğer hadis eserlerinden ayırt eden bir çok özellik bulunmaktadır. Bu özelliklerden birisi de bazı hadislerin sonunda, mutâbaatlara yer verilmesidir. Buhârî, bir çok hadisin aynısını değişik yerlerde farklı senedlerle zikretmektedir.

Aynı hadisi farklı sedenle zikretmek boş bir gayret değil, hadisleri anlamada büyük öneme sahiptir. Buhârî, yaptığı bu tekrarlar da her defasında da başka başka hocalarından rivayet ettiği farklı sened ve metinleri verir. Böylece hem hadisi kuvvetlendirir, hem de lafız farklılıkları dolayısıyla başka başka hükümlerin elde edilmesini sağlamaktadır.²⁸⁰

İ'tibâr çalışmasının uygulama alanı olarak *Sâhihu'l-Buhârî*'nin seçilmesinde, diğer sahih, sünen ve müsnedlere kıyasla daha çok mutâbaatlara yer verilmesi önemli derecede etkili olmuştur. "تابعه" lafzı ile zikredilen mutâbaatların sayısı 194'tür. Gerek

²⁷⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 7; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XII, 401.

²⁷⁸ Şâkir, *el-Baisü'l-hasis fi ihtisari ulumi'l-hadis*, s. 34.

²⁷⁹ Şâkir, 35.

²⁸⁰ Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Edebiyatı*, s. 81-82.

adet ve gerekse bütün mutâbaatların "تابعه" lafzı ile sistemli bir şekilde hadis metinlerinin sonunda zikredilmesi, *Sâhihu'l-Buhârî*'yi, diğer eserlere oranla i'tibâr açısından önemli hale getirmektedir.

Buhârî, tahriç ettiği hadislerin sonunda bazen açık bir şekilde kimin kimden mutâbaat ettiğini zikreder bazen de kimin kime mutâbaat ettiğini ilim ehlinin, hadis ilmindeki derinliğine bırakır. Hadis ilmini, bilmeyen kişilerin bu hadislerde kimden rivayet ile kime mutâbaat edildiğini bilmesi mümkün değildir. İbn Hacer (ö. 852/1448) ve Aynî'nin (ö. 855/1451) şerhlerinde bu konuda detaylı bilgiler vermesi, bu zorluğu ortadan kaldırmıştır.

Buhârî'nin 194 yerde "تابعه" lafzı ile mutâbaatlarını zikretmesi, i'tibâr araştırması açısından da en uygun uygulama alanıdır.

İ'tibâr içerisinde mutâbaat ve şevâhid gibi iki ana başlık olmasına rağmen Buhârî eserinde sadece mutâbaatlara yer vermiştir. Hadis usulü eserlerinde, i'tibâr başlığında sunulan bazı bilgiler, Buhârî'nin getirdiği mutâbaatları ile tam anlamıyla uygunluk arzetmemektedir. Bazı usul müellifleri, mutâbaata, lafız birliğini şart koşarken, Buhârî aynı sahebden rivayet edilen, mana yönüyle de birbirine uygun olan hadisleri mutâbaat olarak değerlendirmiştir.

Buhârî, mutâbaatları "تابعه" lafzı ile zikretmekle birlikte şevahidlerini "شاهد" lafzı ile değil bazen mutâbaatların ardından zikrettiği "قال" lafzı ile ifade etmiştir.

Buhârî'nin eserinin, i'tibâr açısından uygulama alanı olarak seçilmesinde, eserin hadis ilmindeki diğer eserlere olan üstün konumu da etkili olmuştur. *Sâhihu'l-Buhârî*'yi diğer hadis eserlerinden farklı kılan en önemli özellikleri şunlardır: Buhârî'nin, kendilerinden hadis nakletmekte tek kaldığı râvilerin sayısı 430 kadar olup, bunlardan sadece 80 tanesinin za'îflık yönünden tenkid edilmesi; Buhârî'nin tenkit olunan kimselerden rivâyette tek kaldığı râvilerin çoğu, kendileriyle karşılaştığı, onlarla birarada bulunduğu hallerini yakından tanıdığı, hadislerine muttâlî olduğu ve sahih olanlarını bildiği kendi hocaları olması; sıhhat için ortaya koyduğu şartların daha kuvvetli ve daha şiddetli

olması; hadislerini genellikle hıfz ve itkan yönünden birinci tabakada yer alan râvilerden muttasıl olarak rivayet etmesi; kendisinden hadis rivayet ettiği kişi ile bir defa da olsa karşılaşmış olma şartını aramasıdır.²⁸¹

2.2. SÂHİHU'L- BUHÂRÎ'DE İ'TİBÂR UYGULAMASI

2.2.1. Mutâba Aleyh Râvinin Belirtilmesi

Buhârî (ö. 256/869), mutâbaatı bazen (أيوب عن مالك تابعه) "Malîk (ö. 179/795) Eyyûb'den rivayet etmekle ona tâbi oldu" şeklinde, bazende sadece (تابعه مالك) "Malîk ona tâbi oldu" ibaresi ile vermektedir.

Birinci şekilde verdiği takdirde kimin kime mutâbaat ettiği belli olup herhangi bir araştırmaya gerek yoktur. Fakat ikinci şekilde verdiği durumda mutâbaatın kimin için olduğu bilmek, tabaka bilgisine ve râvilerin derecelerine sahip olmayanlar için kolay olmamaktadır. Kirmânî'ye göre mutâbaa aleyhi zikredilen mutâbaat, anlaşılması en kolay mutâbaattır. Çünkü bu durumda kimin kime mutâbaat ettiği herhangi bir araştırmaya ihtiyaç hissetmeksizin bilinecektir.²⁸²

2.2.1.1 Mutâbaa Aleyh Râvinin Belli Olması

Hadis 1:

"

283 "

Hz. Peygamber "Dört şey her kimde bulunursa hâlis münaфіk olur; her kimde bunların bir parçası bulunursa onu bırakıncaya kadar kendisinde münaфіkılıktan bir huy kalmış olur. Bunlar şunlardır: Kendisine bir şey emniyet edildiği zaman hıyanet etmek; söz

²⁸¹ Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, s. 388.

²⁸² Kirmânî, *Sahîhu'l-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmânî*, I, 43.

²⁸³ Buhârî, *İman*, 23.

söylerken yalan söylemek; ahd ettiğinde ahdini tutmamak; husûmet zamanında da haktan ayrılmaktır" buyurmuştur.

Bu rivâyet; Kabiye b. Ukbe – Sufyân es-Sevri (ö. 161/777) - A'meş (ö. 148/ 765) – Abdullah b. Murre (ö. 100/718) – Mesruk (ö. 63/682) – Abdullah b. Amr (ö. 63/682) senedi ile rivayet olunmuştur. Buhârî, "Sufyân'dan rivâyet etmek suretiyle Şu'be (ö. 160/ 776) ona tâbi oldu" demiştir. Buradaki "ona" zamirinin kime döndüğünü tespit etmek kolay olduğu için, kimin kime mutâbi olduğu herhangi bir araştırmaya gerek kalmadan ortaya çıkmaktadır. Sufyân, A'meş'ten rivayet ettiği için, Şu'be Sufyân'a tâbi olmuştur.

Bu mutâbaattaki, mutâbi ve mutâbaa aleyh olan râviler Şu'be ve A'meş, muhaddislere göre hadis ilminde yüksek derecelere sahip kişilerdir. Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) göre hadis ilminde Şu'be gibisi yoktur. Ahmed b. Hanbel, Sufyân için de "hafız ve salîh" bir kişi olduğunu söylemektedir. İbn Mehdi (ö. 198/813) de Sevri'nin "Şu'be, hadis ilminde emir'ül-mü'mindir" dediğini aktarmaktadır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân da (ö. 198/813) hadiste "Şu'be'den daha iyisini görmedim" demiştir.²⁸⁴

İbn Mubarek (ö. 181/797) de Sufyân es-Sevri (ö. 161/777), hakkında "1100 şeyhten hadis yazdım. Sufyân'dan daha faziletlisini yazmadım" demiştir. Yahya b. Ma'in (ö. 233/847) de fıkıh, hadis ve zühdde hiç kimseyi Sufyân'a tercih etmediğini söylemektedir.²⁸⁵

A'meş hakkında İbn Ma'in "sika", Nesâî "sika sebt", İsa b. Yunus da "A'meş gibisini görmedim" lafzı ile onun hadis ilmindeki üstünlüğünü ortaya koymuştur.²⁸⁶

A'meş'ten rivayet etmekle Sufyân'a tâbi olan Şu'be'nin hadisi şöyledir:

²⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 502.

²⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 353-354.

²⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 424.

Rasulullah (s.a) "*Dört huy her kimde bulunursa münafık olur; ya da bu dörtten bir huy bulunursa, onu bırakıncaya kadar kendisinde münafıklıktan bir haslet mevcut olur: Söz söylediği zaman yalan söyler, va'd ettiğinde va'dinden döner, anlaşma yaptığında yaptığı ahdi tutmaz, husûmet yaptığı zaman haktan ayrılır*" buyurmuştur.

Kirmânî (ö. 786/1384) buradaki mutâbaatın mutlak değil de mukayyed olduğunu; A'meş ise mutâbaatın senedin başında değil de ortasında gerçekleştiği için, mutâbaat-ın tâtme değil de nâkîsa olduğunu belirtmektedir.²⁸⁸

Buradaki her üç râvi de sika'dırlar. Bu durumda Buhârî'nin bu mutâbaatı, za'îf bir rivayeti hasen derecesine yükseltmek için değil, sahih hadisi kuvvetlendirmek, A'meş'ten Sufyân'ın dışında başka bir râvinin de rivayet ettiğini ifade etmek üzere getirmiş olması muhtemeldir. Aynî (ö. 855/1451) ve *Sâhihu'l-Buhârî* mütercimi Mehmet Sofuoğlu da mutâbaatın getiriliş nedenini, farklı bir senedin de var olduğunu bildirmek olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁹ Buradaki mutâbaatın faydası, hadisi kuvvetlendirmektir.²⁹⁰

Mutâbi olan Şu'be ile mutâbaa aleyh olan Sufyân'ın rivâyetleri arasında anlamı değiştirmeyecek nitelikte lafzî farklılıklar mevcuttur. Var olan lafzî farklılığı, İbn Hacer'in de dediği gibi "sikanın ziyadesi" olarak anlaşılması mümkündür. Bu lafzî farklılıklardan birisi de Sufyân'ın rivayetinde yer alan " " (kendisine bir şey emanet edildiği zaman hıyanet eder) lafzının Şu'be'nin rivayetinde olmamasıdır.

Kirmânî'ye göre buradaki mutâbaatta, lafız ve mana yönüyle muhalefet vardır. Kirmânî "Bu nasıl mutâbaat olur?" diye sorduktan sonra, Buhârî'nin Sevri dışında başka bir tarik

²⁸⁷ Buhârî, *Mezalîm*, 18.

²⁸⁸ Kirmânî, I, 152.

²⁸⁹ Aynî, *Umdetü'l-kari şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I, 225; Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve tercemesi*, I, 187.

²⁹⁰ Kirmânî, I, 152.

ile de bu hadisin rivayet olunduğunu belirtmek için, bu mutâbaatı zikrettiğini söylemektedir. İbn Hacer ise şâyet Kirmânî'nin dediği gibi doğru olsa “şâhid” olarak adlandırılacağını, hadisler arasında yer alan farklılığın da muhalefet değil “sikanın ziyadesi” olarak adlandırılabilineceğini ifade etmektedir.²⁹¹

Hadis 2:

"

292 "

"*Rasulullah (s.a) helâya girerdi de ben bir çocukla beraber bir su kabı ve bir harbe taşırdım. Rasulullah (s.a) su ile istincâ edip temizlenirdi.*"

Bu rivayet; Muhammed b. Beşşar – Muhammed b. Cafer - Şu'be - Âta b. Ebi Meymûne – Enes b. Mâlik (ö. 93/711) senedi ile nakledilmiştir. Bu hadisi Şu'be'den rivayet eden Nadr b. Şumeyl (ö. 204/819) ve Şâzan b. Âmir (ö. 208/823) Muhammed b. Ca'fer'e (ö. 194/809) mutâbaat etmişlerdir. Bu iki rivâyetten birincisi Nesâî'nin (303/915) *Sünen*'inde²⁹³, ikincisi ise Buhârî'nin *Sahih*'inde²⁹⁴ tahrîç edilmiştir.

Muhammed b. Cafer rivayetinde " " (ucu demir olan sopa ve su), Nadr yolu ile gelen mutâbi de " " (su), Şazan tariki ile gelen rivâyette de "

" (Bizim yanımızda mızrak, asa, ucu demir olan sopa ve su vardı)

gibi lafza dair farklılıklar bulunmaktadır. Şazan, Muhammed b. Cafer'in rivayetine ilave olarak, asa ve mızrağı da ilave etmiştir. Nadr ise rivayetinde sadece bir kova suya yer vermiştir. Bu rivayetler arasındaki farklılıkların da “sikanın ziyadesi” olarak anlaşılması mümkündür.

²⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, I, 91.

²⁹² Buhârî, *Vûdu*, 17.

²⁹³ Nesâî, *Taharet*, 41.

²⁹⁴ Buhârî, *Salât*, 93.

Mutâbi olan Nadr b. Şumeyl hakkında Ebû Hâtim (ö. 277/890), İbn Medîni'den (ö. 234/848) "sikalardan" olduğunu, Osman Dârimi de İbn Ma'in'den "sika" olduğunu ifade ederken, Nesâi ve Ebû Hâtim de onu "sika" kabul etmişlerdir. Ebû Hâtim onun için "sika, sahibu's-sunne" demiştir.²⁹⁵ Zehebî de "sika, hucce" demiştir.²⁹⁶

Muhammed b. Cafer, ise hadislerinin çoğunu yaklaşık yirmi sene beraber kaldığı Şû'be'den rivayet etmiştir. Şû'be'nin haricinde başka birisinden hadis rivayet ettiğinde de Şû'be'ye sunmuştur. İbn Mubârek (ö. 181/797), onun hakkında şöyle demiştir: "İnsanlar, Şu'be'nin hadislerinde ihtilafa düştükleri zaman Muhammed b. Cafer'in kitapları tayin edici olmuştur." İbn Ebî Hâtim de babasına Muhammed b. Cafer'i sorduğunda "Sadûk, Şu'be'nin hadislerinde sikadır" cevabını almıştır.²⁹⁷

Şazan b. Amr hakkında ise İbn Ma'in (ö. 233/847) "la be's bihi", İbn Medîni "sika", Ebû Hâtim "sadûk salîh" demektedir.²⁹⁸

Nadr ve Şazan'ın mutâbaatı senedin başına yakın bir yerde gerçekleştiği için mutâbaat-ı tâmmedir. Buhârî'nin bu hadis için mutâbaatı getirmesini Şah Veliyullah (ö. 1176/1762) şöyle açıklamaktadır: "Bu hadisin tariklerinin çoğunda, Muhammed b. Cafer'in Şu'be'den yaptığı rivâyetteki müstesna, harbenin taşınması zikredilmemiştir. Şu'be'den harbenin taşınması rivayetini nakletmekte Muhammed b. Cafer, Nadr ve Şâzân'a mutâbaat etmişlerdir. İşte Buhârî, kendisinin bunu rivâyette yalnız kaldığını zannetmesini umanların zannını ortadan kaldırmak için, harbe taşınmasını ilave eden bu rivayeti, zikri geçen mutâbaatları getirmekle kuvvetlendirmiştir."²⁹⁹

Aynî ve Kirmânî de bu mutâbaat ile hadisin kuvvetlendirildiğini söylemektedir.³⁰⁰ Mutâbaattaki râvilerin sika ya da i'tibâr için elverişli olmaları, Buhârî'nin bu mutâbaatı, sahih bir hadisin derecesini kuvvetlendirmek için getirdiğini göstermektedir.

²⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 604; İbn Ebî Hâtim, VIII, 477.

²⁹⁶ Zehebî, *Mizan*, IV, 258.

²⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 64-65; İbn Ebî Hâtim, V, 121.

²⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 297.

²⁹⁹ Sofuoğlu, I, 301-301.

³⁰⁰ Aynî, II, 293; Kirmânî, II, 198.

Hadis 3:

301

“Rasulullah süt içti ve ağzını çalkaladı. Sonra da: “Bu, yağlıdır” buyurdu.”

Bu hadis; Yahya b. Bukeyr – Kuteybe – Leys – Ukeyl – İbn Şihâb (ö. 124/741) – Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe – İbn Abbas isnadı ile nakledilmiştir. Bu hadisi İbn Şihâb ez-Zuhrî'den rivayet eden Yunus b. Yezid (ö. 159/775) ve Salîh b. Keysan, Ukayl'e mutâbaat etmişlerdir.

Yunus'un hadisi *Sahihu'l-Müslim*'de şu lafız ile tahriç edilmiştir:

302

Salîh b. Keysan'ın hadisi de Ebû'l-Abbas Serrac'ın *Müsned*'inde mevsulen rivayet edilmiştir.³⁰³ Zuhrî'ye Evzâî de tâbi olmuştur. Bu mutâbaat da İbn Mâce tarafından tahriç edilmiştir.³⁰⁴ İbn Mâce'deki rivayetin metni şöyledir:

Yunus b. Yezid hakkında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) "sika" olduğunu söylemiştir. Osman ed-Darimi, İbn Ma'in'e "Yunus mu Ukayl mi sana daha yakındır" diye sorduğunda İbn Ma'in, Yunus ve Ukayl için "sika" derken Ukayl'in Zuhrî'den hadisinin az olduğunu söylemektedir. Ahmed b. Salîh de "Zuhrî hususunda Yunus'un önüne hiç kimseyi geçirmiyoruz" demiştir. Nesâî onun için "sika" derken, Yakup b. Şeybe de "salîhu'l-hadis, Zuhrî'nin hadislerini bilendir" demiştir. Ebû Zür'a onun için "la be's bihi" demiştir.

Salîh b. Keysan için Yakup, Ebû Hâtim ve Nesâî "sika"³⁰⁵ Ukayl hakkında da Nesâî ve Ahmed b. Hanbel "sika", İshak b. Rahuye "Ukayl hafızdır", Ebû Zür'a "Sadûk, sika" ve Ebû Hâtim de "La be's bihi" demiştir³⁰⁶

³⁰¹ Buhârî, *Vûdu*, 51.

³⁰² Müslim, *Hayz*, 24.

³⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, I, 373.

³⁰⁴ İbn Mâce, *Taharet*, 68.

Bu mutâbaattaki mutâbi ve mutâbaa aleyhler arasında da manayı değiştirmeyecek lafzî farklılıklar vardır. Mutâbi olan Yunus'un rivayetinde Hz. Peygamber, sütü içtikten sonra su isterken, mutâbaa aleyh olan Ukayl'in rivayetinde su istememektedir. Mutâbilerin sika olması da Buhârî'nin, sahih olan bir hadisin farklı senedinin de var olduğunu ya da hadisin sahihliğini başka bir sahih hadisle kuvvetlendirmek için getirmiş olabileceğini işaret etmektedir.

Hadis 4:

”

307,,

“Biz mü'minlerin annelerinden biri hayız olduğu ve Rasulullah da cildini onun cildine dokundurmak istediği zaman o kadına hayzının hemen başlangıcında iken fûta bağlamasını emreder ve ondan sonra tenini o kadının tenine dokundururdu. Âişe dedi ki: Sizin hanginiz nefesine, Peygamber'in nefesine mâlik olduğu kadar mâlik olabilir?”

Bu hadis; İsmail b. Halîl – Alî b. Müşhir – Şeybânî – Abdurrahman b. Esved (ö. 99/717) - Esved b. Yezid – Âişe (ö. 58/678) tarihi ile nakledilmiştir. Hâlid b. Abdullah (ö. 182/729) ve Cerir b. Abdulhamid (ö. 187/802) Şeybânî'den (ö. 189/804) rivâyetleri ile Alî b. Mushir'e (ö. 189/804) mutâbaat etmişlerdir.

Hâlid b. Abdullah hakkında Nesâî (ö. 303/916), Ebû Zür'a (ö. 264/878) "sika", Ebû Hâtim "sika, sahihu'l-hadis" ve Tîrmizi de "sika, hafız" demiştir.³⁰⁸

³⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 532.

³⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 157; İbn Ebî Hâtim, VI, 319.

³⁰⁷ Buhârî, *Hayz*, 5.

³⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 62.

Hâlid b. Abdullah'ın mutâbaatı, Ebû'l-Kâsım et-Tenuhi'nin *Fevaid*'inde, Cerir b. Abdilhamid'in mutâbaatı da Ebû Dâvud'un *Sünen*'i³⁰⁹ (ö. 275/888), ve Hâkim'in *Müstedrek*'inde³¹⁰ zikredilmektedir.

Mutâbi olan Cerir'in rivayeti şöyledir:

- - "

" - -

Cerir b. Abdilhamid hakkında Ebû Hâtim, "sika" olması sebebiyle hadislerinin delil olabileceğini ifade etmiştir.³¹¹ Nesâi ve İbn Hıraş da onun için "sadûk" demiştir³¹² Alî b. Mushir hakkında Ebû Zür'a "sadûk, sika", Nesâi ve Yahya b. Ma'in de "sika" demiştir.³¹³

Mutâbi ve mutâbaa aleyhi "sika" olan buradaki mutâbaatta da diğerlerinde olduğu gibi manayı değiştirmeyecek nitelikteki lafzî farklılıklar mevcuttur. Mutâbaa aleyh olan Alî b. Mushir ile Mutâbi Cerir'in rivâyetleri arasındaki en dikkat çekici fark " " ve " " kelimeleridir. Her ikisi de aynı anlamda kullanılıp, hayz başlangıcı ve kanın çok olduğu zamanı ifade eder. Cerir'in rivayeti senedin başında gerçekleştiği için, buradaki mutâbaat, mutâbaatı tâmmedir.

Hadis 5:

314n

"

Rasulullah, "Öğle namazını serinliğe bırakınız. Çünkü sıcağın şiddeti, cehennemden kaynamasındandır" buyurmuştur.

³⁰⁹ Ebû Dâvud, *Taharet*, 107.

³¹⁰ Hâkim, *Taharet*, 3.

³¹¹ İbn Ebî Hâtim, II, 505.

³¹² İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 428.

³¹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 229-230.

³¹⁴ Buhârî, *Mevâki's-Salât*, 9.

Bu rivâyet; Ömer b. Hafs – Hafs b. Gıyas - A'meş (ö. 148/765) – Ebû Salîh – Ebû Said tariki ile nakledilmiştir. Bu hadiste de Sufyân es-Sevri (ö. 161/777), Yahya el-Kattan (ö. 198/813) ve Ebû Avane, A'meş'ten yaptıkları rivâyetle Hafs b. Gıyas'a Mutâbaat etmişlerdir.

Sufyân es-Sevri'nin mutâbaatı, Buhârî tarafından tahriç edilmiştir³¹⁵ Hadisin metni şöyledir.

” ”

Yahya el-Kattan'ın rivayeti de Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde tahriç olunmuştur.³¹⁶ Yahya el-Kattan hakkında İbn Sa'd (ö. 230/845) “sika, me'mun”, Ebû Zür'a “sika”, Ebû Hâtim “hafız” ve Nesâî de “sika” demiştir.³¹⁷ Mutâbaatın metni şöyledir:

318” ”

Mutâbaa aleyh olan A'meş rivayetindeki “ ” yerine mutâbi olan Sufyân ve Yahya el-Kattan “ ” kelimesini kullanmıştır. Buradaki “ ” kelimesinden öğle namazının kastedildiği ifade edilmiştir.³¹⁹

Sufyân'ın mutâbaatı senedin başına yakın yerde gerçekleştiği için tâmme, Yahya el-Kattan'ın mutâbaatı da senedin ortasında gerçekleştiği için kâsıradır. Ebû Avane'nin mutâbaatını da es-Sirac, Muhammed b. Abid tariki ile tahriç etmiştir.³²⁰

Ebû Avane (ö. 176/729) el-Veddah b. Abdullah'tır. Ebû Zür'a onun hakkında “şâyet kitabından rivayet ederse sika'dır” derken, Ebû Hâtim de “hıfzından rivayet ettiğinde

³¹⁵ Buhârî, *Bed'ul-Halk*, 10.

³¹⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakati'l-kebir*, IX, 294; İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, III, 200-201; İbn Ebî Hâtim, IX, 50.

³¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 136-137.

³¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 106.

³¹⁹ Ayni, IV, 168-169

³²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, II, 19

hata yaptığını” onun “sadûk” ve “sika” olduğunu, İbn Hayseme de (ö. 343/954) İbn Ma'in'in onun için “caiz'ul hadis” dediğini aktarmıştır.³²¹

Mutâbilerden her üçü de hadis münekkidlerince en yüksek derece olan "sika" ile ta'dil edilmişlerdir. Bu durumda Buhârî, burada da sahih olan bir hadisin değerini yükseltmek ya da hadisin başka râviler tarafından da rivayet edildiğini göstermek için mutâbaatları getirdiği söylenebilir.

Hadis 6:

”

322”

Rasulullah “*Ben namaza, içinde kıraati uzatmak niyetiyle dururum da geriden bir çocuğun ağlamasını duyunca, anasına meşakkat vermek istemediğim için, namazımı kısa keserim*” buyurmuştur.

Bu rivâyet; İbrahim b. Musa - Velid b. Müslim – Evzâî - Yahya b. Ebi Kesir – Ebû Katade b. Abdullah – Ebû Katade tariki ile gelmiştir. Bu hadisi Evzâî'den rivayet eden Bişr b. Bekr (ö. 205/820), Abdullah b. Mübarek ve Bakıyye b. Velid el-Kelai (ö. 197/812) Velid b. Müslim'e mutâbaat etmişlerdir. Bişr b. Bekr'in mutâbaatı Buhârî³²³ tarafından şu lafızla zikredilmiştir:

”

”

Hadis ilminde imam olan İbn Mübarek'in³²⁴ mutâbaatı da Nesâî tarafından tahriç edilmiştir. Rivayetin metni şöyledir:

³²¹ İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 74-75.

³²² Buhârî, *Ezan*, 65.

³²³ Buhârî, *Sıfatis-Salat*, 79.

³²⁴ İbn Hacer, *Tehzib*, III, 232-234.

İbn Hacer, Bakıyye'nin mutâbaatı üzerinde durmadığını belirtmektedir.³²⁶ Buhâri'de bulunan mutâbaat lafız itibari ile de aynı iken Nesâi'deki ile farklılık arz etmektedir. Nesâi'deki mutâbaatta "kıratı uzatmak niyeti ile otururum" ifadesi yoktur.

Bişr b. Bekr (ö. 255/868) için Ebû Zür'a "sika", Ebû Hâtim "ma bihi be's", Dârekutnî (ö. 385/995) de bir defa "sika" bir defa da "leyse bihi be's" demiştir.³²⁷ Ahmed b. Hanbel'in maruf olmayan hadisleri rivayet ettiği zaman sakınılmasını tavsiye ettiği Bakıyye b. Velid el-Kelai hakkında Yahya b. Ma'in "sikalarından önce zayıf râvilerden yüzlerce hadis rivayet ettiğini", Yakup da "şâyet maruflardan rivayet ederse sika, hasenu'l hadis'tir", Ebû Hâtim ise "yukteb hadisihu la yuhteccu bih" demiştir.³²⁸

İbn Mubarek ve Bişr'in mutâbaatı senedin başına yakın yerde gerçekleştiği için tâmmedir. İbn Mübarek'in hadisleri, herhangi bir i'tibâra gereksinim duyulmadan delil olarak kullanılabilirken, Bakıyye b. Velid'in rivâyetleri sadece i'tibâr ile yazılmakta ve i'tibâr ile değer kazanmaktadır.

Hadis 7:

"Rasulullah (s.a) ensardan bir adama haber gönderip o kişinin gelmesini istedi. O kişi, başı su damlaya damlaya geldi. Peygamber: "Galiba seni aceleye getirdik" buyurdu. O

³²⁵ Nesâi, *İmame*, 35.

³²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, IV, 97.

³²⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 338.

³²⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 357-358, İbn Ebî Hâtim, II, 434.

³²⁹ Buhârî, *Vûdu*, 33.

da “evet” dedi. Bunun üzerine Rasulullah (s.a) : “Şayet işin aceleye getirilir yahud meni getirmemeği razı bırakılırsan, senin sadece abdest alman gerekir” dedi.”

Bu rivâyet; İshâk b. Mansûr – Nadr – Şu'be - Hakem b. Uteybe – Zekvân ebû Sâlih – Ebû Saîd el-Hudrî tariki ile nakledilmiştir. Vehb b. Cerîr (ö. 206/868), Nadr b. Şumeyl'e mutâbaat etmiş ve "Şu'be bize tahdis etti" demiştir. Bu mutâbaatı Ebû Abbas es-Sirrac *Müsned*'inde Ziyad b. Eyyûb'dan nakletmiştir. Gunder (Muhammed b. Ca'fer) (ö. 193/808) ve Yahya b. Saîd el-Kattan (ö. 198/868) bu metin ve isnadla "Sana abdest gerekir" demeksizin Şu'be'den nakletmişlerdir.

Yahya b. Saîd'in (ö. 198/813) rivayeti Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde " (sana gusl gerekmez)³³⁰, Gunder'in rivayetinde de "

"³³¹ (sana gusl değil abdest gerekir) lafızları ile mutâbaa aleyhin rivayetindeki manaya uygun olarak nakledilmekle birlikte lafızlar arasında, ziyadeler bulunmaktadır. Bütün râviler sika olduğu için bu farklılıklar “sikanın ziyadesi” olarak kabul edilir, hadisin derecesinde herhangi bir zaafiyete yol açmaz. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde zikredilen bu hadis, Müslim³³² (ö. 261/874) ve İbn Mâce³³³ tarafından da tahriç edilmiştir.

Vehb b. Cerir hakkında Ahmed b. Hanbel'e “Basra'da kimlerden hadis alalım?” diye sorulduğunda, o Vehb b. Cerir'i işaret etmiş ve Nesâi de onun için “leyse bihi be's” demiştir. Vehb b. Cerir, Şu'be'den yaklaşık olarak dört bin hadis rivayet etmiştir.³³⁴

Yahya b. Said el-Kattan hakkında İbn Medini (ö. 234/848), “râvileri ondan daha iyi bilen birisini görmedim” demiştir. Sevri de onun hafızasına hayran kalırken, alimlerin

³³⁰ Ahmed, *Müsned*, IV, 53.

³³¹ Ahmed, *Müsned*, IV, 44.

³³² Müslim, *Hayz*, 21.

³³³ İbn Mâce, *Tahare ve Sünenih*, 108.

³³⁴ İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 103-104.

hepsi onun sözlerini delil olarak almışlar, “onu terk edeni biz de terk ederiz” demişlerdir.³³⁵

Buradaki hadisin râvileri sikadır. Mutâbilerin getiriliş sebebi, Kirmânî'ye (ö. 786/1384) göre hadisi kuvvetlendirmektir.³³⁶

Hadis 8:

337 "

"

Rasulullah “*Evlerinizde namaz kılınız, evlerinizi kabirlere çevirmeyiniz*” buyurmuştur.

Bu rivayet; Abdula'la b. Hammad - Vuheyb b. Hâlid - Eyyûb es-Sahtiyânî - Ubeydullah - Nâfi - İbn Ömer tariki ile rivayet edilmiştir. Bu hadisi, Eyyûb'dan rivayet etmekle Abdulvahhâb es-Sakafî, Vuheyb'e mutâbaat etmiştir. Bu mutâbaatı Müslim, Muhammed b. Musenna'dan şu lafızla rivayet etmiştir.³³⁸

"

"

Mutâbi ile mutâbaa aleyhler arasında senedde de farklılıklar vardır. Buhârî'nin rivayetinde Eyyûb ile Nâfi arasında Ubeydullah vardır. Ancak Ubeydullah, mutâbi olan Abdulvahhâb es-Sakafî'nin rivayetinde bulunmamaktadır. Mutâbaat senedin başına yakın noktada gerçekleştiği için mutâbaat-ı tâmm'e'dir.

Metindeki farklılıklara gelince “ ” lafzı Müslim'de yok iken Buhârî'deki “ ” emir fiilinin yerine " صلوا " lafzı kullanılmaktadır. Buhârî, burada mutâbaatın şâhiden ayırt edici özelliği olarak lafızda aynı olma özelliğini baz almadığı da anlaşılmaktadır.

Yahya b. Ma'in, Abdulvahhab hakkında "sika" derken İbn Hibban da *Kitâbü's-sıkat*'ında zikretmiştir.³³⁹

³³⁵ İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 138-140.

³³⁶ Kirmânî, III, 20.

³³⁷ Buhârî, *Tatavvu*, 9.

³³⁸ Müslim, *Salati'l-Misafirun ve Kasrihu*, 29.

³³⁹ İbn Hacer, *Tehzib*, III, 504; İbn Hibban, *Kitâbu's-sıkat*, VII, 132.

Hadis 9:

”

340 ”

Rasulullah (s.a) "Ölülere sövmeyiniz. Çünkü onlar, önden göndermiş oldukları amellerinin karşılıklarına ulaşmışlardır" buyurmuştur.

Bu hadisi Şu'be'den rivayet etmekle Âdem b. Ebî İyâs'a (ö. 220/835), Alî b. el-Ca'd (ö. 230/844), Muhammed b. Ar'ara (ö. 213/828) ve İbnu Ebî Adiyy ayrı ayrı mutâbaat etmişlerdir. Âdem b. Ebî İyâs hakkında Ebû Dâvud (ö. 257/888) "sika", Ebû Hâtim "sika, me'mun", Nesâî "la be's bihi" demiştir.³⁴¹ Ar'ara hakkında ise Ebû Hâtim "sika sadûk", Nesâî "leyse bihi be's" derken İbn Hibban da *Kitâbü's-sıkat*'ında zikretmiştir.³⁴²

Alî b. el-Ca'd hakkında İbn Ma'in "sika, sadûk", Nesâî "sadûk", Ebû Hâtim "mutkîn, sadûk"³⁴³ demiştir. İbn Ebî Adiyy (Muhammed b. İbrahim) hakkında Nesâî ve Ebû Hâtim "sika"³⁴⁴ derken İbn Hibban da *Kitâbü's-sıkat*'ında zikretmiştir.³⁴⁵

Bu mutâbaalardan Alî b. Ca'd'ın rivayetini Buhârî *Kitabu'r-Rikak*'ta³⁴⁶ mutâbaa aleyhle aynı lafızda tahriç etmiştir. Mutâbi rivayetin metni şöyledir:

“

”

İbnu Ar'ara'nın mutâbaatı İbn Hacer'e göre mevsul olarak gelmemiştir. İbn Adiyy'in mutâbaatını da el-İsmâîlî senedleriyle rivayet etmişlerdir.³⁴⁷ Adem ile Alî b. Ca'd'ın

³⁴⁰ Buhârî, *Cenaiz*, 95.

³⁴¹ İbn Hacer, *Tehzib*, I, 126-127.

³⁴² İbn Hacer, *Tehzib*, V, 220.

³⁴³ İbn Hacer, *Tehzib*, IV, 176-177; İbn Ebî Hâtim, VI, 178.

³⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzib*, V, XI; İbn Ebî Hâtim, VII, 186.

³⁴⁵ İbn Hibban, IX, 340.

³⁴⁶ Buhârî, *Rikak*, 42.

³⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, III, 259.

rivâyetleri lafzî olarak da aynıdırlar.

Hadis 10:

Sahihu'l-Buhârî'deki mutâbaatların geneli, lafzi olarak farklılıkları barındırmaktadır. Buhârî, bazı mutâbaatlarını ise lafzi hiçbir farklılık olmadan rivayet etmektedir. Bu mutâbaatlardan birisi de şöyledir:

348»

Rasulullah (s.a) *"İslam'a, benim kendisinde İslam'a girdiğim günde başka kimse girmedi. Yemîn olsun ben İslam'a girenlerin üçüncüsü olduğum halde yedi gün beklemişimdir"* buyurmuştur.

Bu hadis, İbrahim b. Musa – İbn Ebi Zâide – Haşim b. Haşim -Saîd b. Müseyyeb – Saad b. Ebi Vakkas tarikiyle rivayet edilmiştir. Bu hadîsi rivayet etmekte Ebû Usâme, İbn Ebî Zâide'ye mutâbaat etmiştir. Bu mutâbaat, Buhârî tarafından da tahriç edilmiş olup, her iki rivayet de lafız itibariyle aynıdır.

Mutâbi olan Ebu Usâme'nin rivayeti de şöyledir:

349 »

2.2.1.2 Mutâba Aleyh Ravinin Belli Olmaması

Buhârî, hadislerin sonunda zikrettiği mutâbaatların bazısında mutâbaa aleyhleri zikretmemektedir. Mesela " ³⁵⁰ (Abdussamed ona tâbi oldu) demektedir.

Kirmânî, buradaki ona zamirinin kime ait olduğunu bilmek için hadis ilimlerinde derin

³⁴⁸ Buhârî, *Fedâil's-Sahabe*, 15.

³⁴⁹ Buhârî, *Fedâil's-Sahabe*, 15.

³⁵⁰ Buhârî, *Fedâil's-Sahabe*, 67.

bilgiye sahip olmak gerektiğini söylemektedir.³⁵¹ Şayet hadis ilmine dair derin bir vukufiyet olmazsa, kimin kime mutâbaat ettiğini tespit etmek güçleşecektir.

Hadis 1:

”

”

352 ”

“Rasulullah (s.a) bir gece hücreden dışarıya çıktı, mescidde namaz kıldı. Bir takım insanlar da onun namazına uyup namaz kıldılar. Sabah olduğunda insanlar bunu kendi aralarında konuştular. Ertesi gece daha çok insan toplandı. Peygamber (s.a) ile birlikte gece namazı kıldılar. Sabah olunca insanlar yine konuştular. Üçüncü gece mesciddekiler daha çok oldu. Rasulullah (s.a) yine çıktı, insanlar da O'nun namazına uyarak namaz kıldılar. Dördüncü gece olduğu zaman, yoğun kalabalıktan dolayı herkes mescide sığamadı. Rasulullah (s.a) sabah namazını kıldırmak için çıktı. Sabah namazını kıldırınca, insanlara yönelip şehâdet kelimelerini söyledi. Sonra 'Ammâ ba'du"dedi ve: "Dün geceki durumunuz bana gizli kalmadı. Fakat ben, gece namazı üzerinize farz olunur da sonra ondan âciz olursunuz diye endişe ettim" demiştir.

Bu rivâyet; Yahya b. Bukeyr – Leys – Ukayl – Cerîr - İbn Şihâb - Urve - Âişe tariki ile rivayet edilmiştir. Buhârî, bu hadisin sonunda "Yûnus ona mutâbaat etti" demiştir.³⁵³ Buradaki mutâbi olan râvi, Yunus b. Yezid'dir. Yunus b. Yezid hakkında İbn Ma'in "Zuhrî'den rivayet edenlerin en sağlamı" derken Ahmed b. Hanbel de onun için "sika"

³⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 513.

³⁵² Buhârî, *Cuma*, 27.

³⁵³ İbn Hacer *Fethu'l-bâri*, V, 66.

demiştir. Nesâi "sika", Ebû Zür'a "la be's bihi"³⁵⁴ derken İbn Hibban da *Kitâbu's-sikat*'ında zikretmiştir.³⁵⁵

Mutâbi Yunus'un rivayeti ise Müslim tarafından tahriç edilmiştir. Rivayetin metni şöyledir:

"

356 "

Mutâbi ve mutâbaa aleyh olan her iki rivayet de mana yönünden birbirine uygunluk arzederken, lafızda manayı değiştirmeyecek bazı farklılıklar mevcuttur. Mesela, "Dün geceki durumunuz bana gizli kalmadı" lafzını mutâbi olan Yunus "

ile, mutâbaa aleyh olan Ukayl de " " lafzı ile rivayet etmiştir. Buradaki mutâbaat senedin ortasında gerçekleştiği için kâsıradır.

Yunus b. Ubeydullah b. Dinar el-Abdi hakkında Nesâi, İbn Ma'in, İbn Sa'd ve Ahmed b. Hanbel "sika"³⁵⁷ demişlerdir. İbn Hibban da *Kitâbüu's-sikat*'ında³⁵⁸ zikretmiştir. Mutâbi sika olarak bilindiği için, Buhârî'nin mutâbaatı, sahih olan hadisin kuvvetlendirmek için getirdiği söylenebilir.

³⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 277.

³⁵⁵ İbn Hibban, IX, 529.

³⁵⁶ Müslim, *Salâtu'l-Müsâfirin*, 25.

³⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 272-273.

³⁵⁸ İbn Hibban, IX, 259.

Hadis 2:

”

359 ”

“Muhacirler kura ile (Ensâr arasında) taksim edilmişti. Bizim ailenin payına da Osman b. Maz'ûn düşmüştü. Biz Osman'ı evlerimizde konuk ettik. Fakat Osman (bir süre sonra) ölüm sebebi olan bir hastalığa yakalandı. Vefat edince gasl edildi ve kendi elbisesi ile kefenlendi. Sonra Rasulullah (s.a) cenazeye geldi. Ben (cenazeyi tezkiye ederek): "Yâ Ebâ Sâib! Allah'ın rahmeti senin üzerine olsun. Benim senin hakkındaki şehâdetim şudur: Yemîn ederim ki, Allah seni kerem ve inâyetine mazhar kılmıştır" dedim. Bunun üzerine Peygamber (s.a) : "Allah 'm bu ölüye kerem ve inâyet ettiğini sana bildiren nedir?" buyurdu. Ben: "Yâ Rasulallah (s.a) Babam sana feda olsun. Allah (buna ikram etmez de) kime ikram eder?" dedim. Bu defa da Peygamber (s.a): "Osman b. Maz'ûn'a gelince, muhakkak ki, ölüm ona gelmiştir. Ve Allah 'a yemin ederim ki, ben de bu ölü için hayr ve saadet ummaktayım. Yine Allah 'a yemin ederim ki, ben Allah 'ın Rasulü iken bana Allah tarafından ne muamele yapılacağını bilemem" buyurdu. Ümmü'l-Alâ': Vallahi bundan sonra ben ebeden hiçbir kimseyi tezkiye etmem, demiştir.”

Bu hadisi İbn Şihâb'dan rivayet etmekle Şuayb, Amr b. Dînâr ve Ma'mer Ukayl'e mutâbaat etmişlerdir. Buhârî, Şuayb'ın mutâbaatını *kitâbu's-şehâdât*'te Ma'mer b. Râşid'in mutâbaatını da *kitabu't-tabir*'de mevsulen rivayet etmiştir.

Buhârî'deki her üç rivayet arasında da anlamı değiştirmeyen kısmi lafzî farklılıklar vardır. Ümmü'l-Alâ, mutâbi olan Şuayb ve Ma'mer'in rivâyetlerinde, bu olaydan sonra Osman b. Ma'zun'u rüyasında gördüğü anlatmaktadır.

³⁵⁹ Buhârî, *Cenâiz*, 3.

Şuayb'ın rivayetindeki rüya ile ilgili metin şöyledir:

360 "

"Sonra ben uyudum. Rüyamda bana Osman'a ait devamlı akan bir pınar gösterdiler. Sonra da ben Rasurullah'a (s.a) geldim ve bu rüyamı kendisine haber verdim. Rasulullah (s.a) "Bu pınar onun (kesilmeyen) amelidir" buyurdu. "

Aynı rüya Ma'mer'in rivayetinde de şöyle geçmektedir:

"

361 "

Bu farklılık manaya yansımaya da Buhârî'deki mutâbaatın neye tekabül ettiğine dair bizlere bir takım işaretler vermektedir. Buhârî'ye göre mutâbaata mevzu olan hadislerin metinlerinin lafzî olarak da aynı olması zorunluluğu yoktur.

Ma'mer'in mutâbaatı senedin ortasında gerçekleştiği için kâsıra iken Şuayb'ın mutâbaatı senedin başına yakın bir yerde olduğu için tâmmedir.

Hadis 3:

"

362"

"Abbâs b. Abdilmuttalîb hacılara su ve şerbet dağıtma vazifesinden dolayı Minâ gecelerinde Mekke'de ikamet etmek üzere Peygamber'den (s.a) izin istedi. Peygamber de ona izin verdi, demiştir."

Bu hadis; Muhammed b. Abdullah b. Numeyr – İbn Cüreyc - Ubeydullah – Nâfi – İbn

³⁶⁰ Buhârî, *Şehâdât*, 30

³⁶¹ Buhârî, *Tâbir*, 27.

³⁶² Buhârî, *Hac*, 132.

Ömer tariki ile rivayet edilmiştir. Bu hadîsi İbn Cüreyc'ten rivayet etmekte Ebû Usâme, Ukbe b. Hâlid ve Ebû Damre (ö. 93/711), Muhammed b. Abdullah b. Numeyr'e (ö. 234/848) mutâbaat etmişlerdir.

Buhârî tarafından rivayet edilen Ebû Damre rivayetinin metni şöyledir:

363.

Müslim tarafından rivayet edilen İbn Numeyr rivayetinin metni de şöyledir:

364.

Ebû Usame ile İbn Numeyr'in rivayetleri lafız itibari ile de aynı iken Ebû Damre'nin rivayetinde manayı değiştirmeyecek kısmi lafzî farklılık vardır. İbn Numeyr'in rivayetinde kullanılan gecelemek fiili " " şeklinde " " mastarı ile kullanılırken Ebû Damre'nin rivayetinde aynı fiil " " şeklinde kullanılmıştır.

Kütüb-i Sitte müelliflerinin tümünün kendisinden hadis rivayet ettiği İbn Numeyr hakkında Ebû Hâtim "sika", "yuhtec bi hadisih", Nesâî "sika"³⁶⁵ derken, İbn Hibban da *Kitabu's-Sikat*'ında ismini zikretmiştir.³⁶⁶

³⁶³ Buhârî, *Hac*, 75.

³⁶⁴ Müslim, *Hac*, 60.

³⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzib*, III, 271-272.

³⁶⁶ İbn Hibban, VIII, 516.

2.2.2. Mutâbaattaki Farklılıkları Belirtmesi

2.2.2.1. Mutâbaat Sağlanan Kelimeyi Belirtmesi

Buhârî'nin getirdiği mutâbaatların hepsi lafzî olarak birbirine uygunluk arz etmemektedir. Bazı mutâbaatlarda kısmi lafzî farklılıklar görülmektedir. Buhârî bazı mutâbaatları ise Kirmânî'nin de deyimiyle sadece bazı kelimelerde gerçekleştiğini söylemektedir. Mesela, ravilerden birisinin diğere mutâbi olması sadece " " kelimesi üzerine olur. Bu anlamda, Buhârî'nin mutâbaatlarında lafzî uygunluğu değil sahebe râvilerinin aynı olmasını ön şart olarak kabul ettiği söylenebilir.

*Sahih 'ul-Buhârî'*deki bu konu ile ilgili örnek hadis metinleri şunlardır:

Hadis 1:

Gusl ile ilgili bir hadise mutâbi olan Ebû Avane ve İbn Fudayl, sadece " " lafzına mutâbaat etmişlerdir. Bu mutâbaat ile ilgili hadisin metni, yani mutâba aleyh şöyledir:

"Peygamber (s.a) cünüblükten dolayı yıkanırken ben kendisini perdeledim. O ellerini yıkadı, sonra sağ eliyle sol eli içine su döküp fercini ve oraya değen şeyleri yıkadı. Sonra eliyle duvar üzerine yâhud toprağa mesnetti. Sonra ayaklarını yıkamayarak namaz için abdest alışı gibi abdest aldı. Sonra kendi bedeni üzerine su akıttı. Sonra kenara çekilip ayaklarını yıkadı."

³⁶⁷ Buhârî, *Ğusl*, 21

Bu rivayet; Abdan – Abdullah – Sufyân es-Sevri – A'meş - Salîm b. Ebi'l-Ca'd – Kurayb – İbn Abbas – Meymune tariki ile gelmiştir. Bu hadisi A'meş'ten rivayet eden Ebû Avane ve İbn Fudayl Sufyân'a mutâbaat etmişlerdir. Buhârî, her ikisinin mutâbaatının da "Ben Peygamber'i perdeledim" lafzında olduğunu söylemektedir. Ebû Avane'nin rivayeti Buhârî tarafından tahriç edilmiştir. Rivayetin metni şöyledir:

"

368"

“Ben Rasulullah (s.a) için yıkanma suyu koydum ve kendisine perde yaptım. Kendisi eline su döktü de bir veya iki defa yıkadı. -Süleyman b. Mıhrân el-A'meş; Salîm b. Ebi'l-Ca'd'ın üçüncü defayı zikredip etmediğini bilmiyorum dedi.- Sonra Rasulullah (s.a) sağ eliyle, sol eli üzerine su boşalttı da fercini yıkadı. Sonra elini yere yâhud da duvara sürttü. Sonra ağzını çalkalayıp burnuna su çekti. Yüzünü ve ellerini yıkadı, başını yıkadı. Sonra bedeni üzerine su döktü. Sonra kenara çekildi de ayaklarını yıkadı. Bu sırada (silinmesi için) ben kendisine bir bez uzattım. Fakat o eliyle şöyle yapıp onu istemediğini işaret etti.”

Mutâbi olan râviler, hadis münekkidlerinden bazılarının göre "sika" iken bazılarının göre de i'tibâr için hadisleri yazılabilir derecede güvenilir kişilerdir.

Bu râvilerden Ebû Avane, el-vudah b. Abdullah el-Yeşkeri'dir. İbn Hayseme, İbn Ma'in'in onun hakkında "caiz'ul-hadis" dediğini söylemektedir. Ebû Zür'a da şayet kitabından rivayet ederse hadisin güvenilir olacağını söylemiştir. Ebû Hâtim de ezberinden rivayet ederse çok fazla hata yaptığını, bununla birlikte onun sadûk ve sika olduğunu belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Yahya onun hadisleri hakkında "Şu'benin ve

³⁶⁸ Buhârî, *Ğusl*, 11

Sevri'nin hadislerine ne kadar da çok benziyor" diyerek hayretlerini ifade etmişlerdir. İbn Hibban onu *Kitabu's-sıkat*'ta zikretmiştir.³⁶⁹

Muhammed b. Fudayl (ö. 195/810) için Ahmed b. Hanbel "hasenu'l-hadis" demiştir. Osman ed-Darimi İbn Ma'in'den "sika" olduğunu, Ebû Zür'a ilim ehlerinden bir "sadûk", Ebû Hâtim "şeyh", Nesâi "Leys bihi be's"³⁷⁰ derken İbn Hibban da *Kitabu's-sıkat*'ında zikretmiştir.³⁷¹

Kirmânî, *Sahihu'l-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmânî*'de buradaki mutâbaatın, Sufyân hadisin tamamında değil, "في الستر" (örtüde) olduğunu söylemektedir. Buhârî'nin bu nitelikte zikrettiği mutâbaatları, diğer mutâbaatları ile kıyaslandığında, böyle bir ayrıma gitmesini gerektirecek bir farklılığın olmadığı söylenebilir. Çünkü, bu mutâbaatta görülen farklılığın benzeri diğer mutâbaatlarında da vardır. Fakat Buhârî diğer mutâbaatlardaki farklılıklara binaen, mutâbaatın herhangi bir kelimedede olduğunu söylememektedir.

Kirmânî dışındaki Buhârî şarihleri, Buhârî'nin mutâbaatlarındaki farklı uslubunun nedelliğini sorgulamamaktadırlar. Bu sebeple, Buhârî'nin uslubundaki bu ve benzeri farklılıkların nedenini tespit etmek de güçleşmektedir. Bununla birlikte Buhârî'nin diğer mutâbaatları da göz önünde bulundurularak, Buhârî tarafından nadiren de olsa kullanılan "örtüye mutâbaaat etti" gibi uslubundaki amacın, zikrettiği bu lafızlara dikkat çekmek olduğu söylenebilir.

Hadis 2:

Buhârî'nin bu nitelikte getirdiği mutâbaatlara verilecek bir diğer örnek de Sufyân b. Huseyin ve Suleyman b. Kesir'in Zuhrî'den rivâyetle "الجهر" lafızında İbn Nemir'e mutâbaat etmesidir. Muhammed b. Mihran - Velîd (el-Kuraşî) - İbn Nemir

³⁶⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 74-75.

³⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 242.

³⁷¹ İbn Hibban, VIII, 511.

(Abdurrahmân ed-Dımaşkî) - İbn Şihâb – Urve – Âişe tariki ile rivayet edilen hadisin metni şöyledir:

372ⁿ

“Peygamber (s.a) kusûf namazında kıraatini açıktan okumuştur. Peygamber (s.a) kıraatını bitirdiği zaman Allahu ekber deyip rukuya vardı. Rukudan kalktığı zaman “Semiallâhu limen hamideh, Rabbena ve lekel-hamd” dedi. Sonra kusûf namazında tekrar kıraate başlardı ki, iki rekat içinde dört ruku ile dört secde ederdi.”

Sufyân b. Huseyn ile Süleyman b. Kesîr (ö. 233/847), Zuhrî'den rivayet etmek suretiyle İbn Nemir'e mutâbaat etmişlerdir. Süleyman'ın mutâbaatı Ahmed b. Hanbel³⁷³ tarafından tahriç edilirken Sufyân b. Huseyn'nin mutâbaatı da Tirmizî³⁷⁴ tarafından tahriç edilmiştir.³⁷⁵ Tirmizî'nin hasen sahih olarak nitelediği hadisin metni şöyledir:

“Rasulullah (s.a), kûsuf namazı kıldı ve bu namazında sesli okudu.”

Cerh ve ta'dil alimleri Sufyân b. Huseyn'in Zuhrî'den rivâyetlerinde hata yaptığı yönünde icma etmişlerdir. İbn Adıyy, Zuhrî dışındaki rivâyetlerinde salîh olduğunu, Zuhrî'den olan rivâyetlerinde de insanlara muhalefet edecek nitelikte hadisler rivayet ettiğini ifade etmektedir. Nesâi de “leyse bihi be's” demekle birlikte Zuhrî'de bunu hariç tutmaktadır. İbn Hibban da *Kitâbü's-sıkat*'ında zikrettiği Sufyân için “o Zuhrî dışındaki rivâyetlerinde sikadır” demektedir.³⁷⁶

³⁷² Buhârî, *Kusûf*, 19.

³⁷³ Ahmed, *Müsned*, VI, 76.

³⁷⁴ Tirmizî, *Salat*, 397.

³⁷⁵ İbn Hacer, *Fethul-bâri*, II, 250.

³⁷⁶ İbn Hacer, *Tehzib*, II, 350.

Suleyman b. Kesir hakkında İbn Ma'in "za'if" derken Nesâi, Sufyân için dediğini burada da tekrarlamakta, Süleyman için de "Zuhrî dışındaki rivâyetlerinde leyse bihi be's" demektedir. Ebû Hâtim ise "yukteb hadisuh" derken İbn Adıyy "hiç kimseden Zuhrî'den bir şey işittiğini duymadım" demektedir.³⁷⁷

Mutâbaa aleyh olan Abdurrahman b. Nemr için de Yahya b. Ma'in, Zuhrî rivâyetlerinde za'iftir demektedir. İbn Hacer de Buhârî ve Müslim'in kûsuf hadisi dışında İbn Nemr'in hadislerine yer vermediğini belirtmektedir.³⁷⁸

Buhârî'nin mutâbi olarak getirdiği bu iki râvi hakkında cerh-ta'dil alimleri "Zuhrî dışındaki rivâyetlerinde sikadır" ya da i'tibâr için hadislerinin yazılabileceğini belirten sigaları kullanmaktadırlar. Alimlerin çoğunluğu da Zuhrî'den yaptığı rivâyetlerde hatalı olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Buradaki mutâbaatta, Buhârî'nin de zikrettiği gibi mutâbi olan Sufyân b. Huseyn'nin kûsuf namazının sesli kılınması hususunda İbn Şihâb'dan rivâyetle İbn Nemir'e mutâbi olduğu görülmektedir. İbn Nemir'in rivayetinde detaylı olarak anlatılan kûsuf namazı, Sufyân b. Huseyn'nin rivayetinde detaylı bir şekilde yoktur.

Hadis 3:

Sahih'ul Buhârî'deki, râvinin hadisin tamamına değil de sadece belirli bir kısmına mutâbaaat ettiğine ilişkin örneklerden birisi de İbn Ömer tarafından rivayet edilen, Mekke'ye girmeden önce gusl aldığı ifade edilen rivâyettir. Hadisin metni şöyledir:

"

379"

³⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 419.

³⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 430.

³⁷⁹ Buhârî, *Hac*, 28.

“İbn Ömer Zu'l-Huleyfe'de sabah namazı kıldığı zaman binek devesinin hazırlanmasını emreder, deveye semeri bağlanır, sonra da devesine binerdi. Devesi onu dümdüz yükselttiği zaman, ayakta olarak kibleye yönelir, sonra da Harem'e ulaşıncaya kadar telbiye ederdi. Harem'e girdikten sonra telbiyeyi keserdi. Nihâyet Zu Tuvâ'ya geldiğinde, burada gecelerdi. Sabah olup, sabah namazını kılınca da (Mekke'ye giriş için) yıkanırđı. İbn Ömer, Rasulullah'ın (s.a) da böyle yaptığını söyledi. Yıkanmak hakkındaki bu hadîsi Eyyûb'dan rivayet etmekte İsmâil b. Uleyye, Abdolvâris'e mutâbaat etmiştir.”

Bu hadis; Ebû Ma'mer – Abdulvaris - Eyyûb es-Sahtiyânî – Nâfi - İbn Ömer tariki ile rivayet olunmuştur. Bu hadîsi Eyyûb'dan rivayet etmekle İsmâil b. Uleyye, Abdolvâris'e mutâbaat etmiştir. Buhârî, bu mutâbaatı "Mekke'ye giriş sırasında yıkanma bâbı"nda mevsûlen rivayet etmiştir.³⁸⁰ Bu hadisin metni de şöyledir:

“İbn Ömer, Harem'in en yakın hudûd mevkiine girdiği zaman telbiyeyi keser. Sonra Zû Tuvâ'da geceyi geçirir, sonra orada sabah namazını kılar ve (Mekke'ye girmek için de) yıkanırđı. İbn Ömer, Peygamberin de (s.a) böyle yapar dediğini söylerdi.”

Buradaki mutâbaatta, bir önceki mutâbaata kıyasla mutâbi ile mutâbaa aleyh arasında daha fazla benzerlikler bulunmaktadır.

2.2.2.2. Mutâbaattaki Benzerliğe نمو- مثل Kelimeleri ile Dikkat Çekmesi

381”

"Erkek, kadının dört şu'besi arasına oturup da sonra kadına meşakkat ulaştırdığı zaman

³⁸⁰ Buhârî, *Hac*, 37; İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, IX, 180.

³⁸¹ Buhârî, *Ğusl*, 28.

(her ikisine) yıkanmak vâcib olmuştur."

Bu rivâyet; Muaz b. Fudayl – Hişam b. Destevâî ve Ebû Nuaym – Katade – Hasan – Basri – Ebû Râfi- Ebû Hureyre yolu ile nakledilmiştir. Bu hadisin benzerini rivayet etmek suretiyle Amr b. Merzuk, Hişam'a mutâbaat etmiştir.

Söz konusu mutâbaat, Müslim tarafından tahriç edilmiştir. Hadisin metni şöyledir:

382»

»

Buhârî, her iki hadis arasındaki lafız aynı olduğu için bu mutâbaatı ifade ederken " " lafzını kullanmıştır. Buradaki örnekten hareketle, Buhârî'nin aynı lafızla rivayet ettiği bütün mutâbaatlar için " " lafzını kullandığını söylemek mümkün değildir. Çünkü, aynı lafızla rivayet ettiği yerler de vardır ki bu mutâbaatlar için " " lafzını kullanmamıştır.

Amr b. Merzuk (ö. 224/838) hakkında Ebû Hâtim, "Şu'be'nin ashabından, sika, hadisleri ise ehsan'ul-hadis" demiştir. İbn sa'd da Şu'be'den yaptığı rivayetlerde kendisinin çok güvenilir olduğunu, Dârekutnî'nin onun için "sadûk, vehmi çok", Hâkim "seyyiu'l-hıfz" derken, İbn Hibban da *Kitâbu's-sıkat*'ta onu zikretmiştir.³⁸³

2.2.3. Mutâbat İçin Getirdiği Senedi Tamamını Açıklaması

2.2.3.1. Mutâbaat İçin Getirdiği Senedi Sahabeye Kadar Açıklaması

»

384»

³⁸² Müslim, *Hayz*, 22.

³⁸³ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, IV, 362-363.

³⁸⁴ Buhârî, *İlm*, 39.

Bu rivâyet; Alî b. Abdullah - Sufyân – Amr – Vehb b. Münebbih – Himmam b. Münebbih – Ebû Hureyre tariki ile rivayet olunmuştur. Buhârî, Ma'mer'in hadisi Himmamdan alarak tâbi olduğunu zikretmektedir. Böylece herhangi bir araştırmaya gerek kalmadan Ma'mer'in Vehb b. Münebbih'e tâbi olduğunu söyleyebiliriz. Bu mutâbaatı Abdurrazzak ve Ebû Bekr el-Mervezi *Kitabu'l ilm* adlı eserinde zikretmiştir. Kirmânî buradaki mutâbaatın da nakısa olduğunu zikretmektedir.³⁸⁵

386

Bu rivâyet; Abdullah ibn Mesleme – Malîk – Ebû Bekr'in mevlası Sümeyy – Ebû SALîh – Ebû Hureyre tariki ile naklonulmuştur. Muhammed ibn Amr, bu hadisi Ebû Seleme'den; o da Ebû Hureyre'den; O da Peygamber'den rivayet etmek suretiyle Sumeyy'e Mutâbaat etmiştir. Yine Nuaym el-Mucmir Sumeyy'e Mutâbaat etmiştir.³⁸⁷ Muhammed b. Amr'ın Mutâbaatı Ahmed b. Hanbel³⁸⁸ tarafından zikredilirken, Nuaym el-Mucrim'in rivayeti de Nesâî tarafından tahriç edilmiştir.³⁸⁹ Sumeyy'enin rivayetinde geçen "Meleklerin amin demesine uyarsa" ifadesi Muhammed b. Amr'da "Sema ehli" şeklinde geçmekte, Nuaymın rivayetin ise bu lafıza hiç yer verilmemektedir.

Muhammed b. Amr hakkında İbn Ma'in onun "sika", Ebû Hâtim ise "salîhu'l-hadis, yukteb hadisih, şeyh" derken Nesâî de bir defasında "sika" bir defasında da "leyse bihi be's" demiştir. İbn Hibban da onu *Kitâbü's-sikat*'ın da zikretmiştir.³⁹⁰

³⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, I, 314.

³⁸⁶ Buhârî, *Sıfati's-Salat*, 32.

³⁸⁷ İbn Hacer *Fethu'l-bâri*, IV, 180.

³⁸⁸ Ahmed, *Müsned*, II, 449.

³⁸⁹ Nesâî, *Süneni Nesâî*, II, 134.

³⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzib*, V, 225.

2.2.3.2. Mutâbaat İçin Getirdiği Senedi Hz. Peygamber'e Kadar Açıklaması

Hadis 1:

391»

Bu rivâyet; Ahmed b. Abdullah b. Alî el-Mencûfî (ö. 252/866) – Ravh (ö. 205/817) – Avf b. Ebî Cemîle (ö. 146/763) – Hasan Basrî ve Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728) – Ebû Hureyre (ö. 58/677) tariki ile rivayet edilmiştir.

Buhârî, bu hadise mutâbaat olarak kendi şeyhi Osman b. Heysem'i (ö. 220/835) getirmektedir. Aynî "Şâyet hadisi Osman'dan işitmişse bu hadis en yüksek dereceye sahiptir. Çünkü Osman b. Heysem'in rivayeti rubai iken, el-Mencufî rivayeti humasidir" demiştir. Buna rağmen Buhârî, asıl olarak el-Mencûfî'nin rivayetini seçmiştir. Çünkü bu rivayet mevsul olarak gelmiş, senedindeki Hasan el-Basri, düşürülmemiştir.³⁹²

Buhârî'nin bu mutâbaatı getiriş sebebi de Osman b. Heysem rivayetinde hadisin sadece Muhammed b. Sirin'e dayanmasıdır. Avf, Hasan Basrî'yi zikretmiş ya da hafzetmiş olabilir. El-Mencûfî yolu ile gelen başka bir hadiste de Hasan Basrî seneden düşürülmüştür. Bu rivayet ve Osman b. Heysem mutâbaatı Ebû Nuaym'ın mustahrecinde tahriç edilmiştir.³⁹³

³⁹¹ Buhârî, *İman*, 35.

³⁹² İbn Hacer, *Fethul- bâri*, I, 134-135; Aynî, I, 313-314.

³⁹³ İbn Hacer, *Fethul- bâri*, I, 134-135; Aynî, I, 313-314.

Osman b. Heysem hakkında Dârekutnî (ö. 385/995) "sadûk, hatası çok", es-Sâci "sadûk"³⁹⁴, Ebû Hâtim "sadûk"³⁹⁵ derken İbn Hibban da *Kitâbü's-sıkat* zikretmiştir.³⁹⁶

El-Mencufî hakkında Nesâî "salîh"³⁹⁷ derken İbn Hibban da *Kitâbü's-sıkat*'da zikretmiştir.

Hadis 2:

Bu başlıkta vereceğimiz ikinci örnek hadis, Ayyaş b. Velid – Abdu'l A'la - Humeyd et-Tavî - Sabit el-Bunânî - Enes tarikiyle rivayet olunmuştur. Hz. Peygamberin, tuttuğu visal orucunu örnek alan bazı sahabiler de Hz. Peygamber gibi visal orucunu tutmaya başladılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onlara şu lafızla karşı çıkar:

398 "

"Eğer ay benim için uzatılsaydı, bu derinlemesine gidicilerin derinleştirmelerini terkedecekleri bir birleştirmeyi muhakkak yapardım, Şübhesiz ben sizin gibi değilim. Ben, Rabb'im beni doyurur ve içirir hâlde bulunurum."

Buhârî, Süleyman b. Muğîre'nin Sâbit'ten; onun da Enes'ten; onun da Peygamber'den (s.a) rivayet etmekle Humeyd'e mutâbaat ettiğini söylemektedir. Bu hadis de Müslim, tarafından tahric edilmiştir. *Kütüb-ü Sitte* müelliflerinin hepsinin de kendisinden hadis rivayet ettiği Süleyman b. Muğîre hakkında Ebû Said, "sika sika" demiştir.³⁹⁹ Süleyman b. Muğîre'nin mutâbaatı, senedin sonunda gerçekleştiği için kâsıradır.

Zuheyr b. Harb - Ebii'n-Nadr - Haşim b. Kasım – Süleyman – Sâbit - Enes tarikiyle

³⁹⁴ İbn Hacer, *Tehzib*, IV, 99.

³⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, VI, 172.

³⁹⁶ İbn Hibban, VIII, 453.

³⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzib*, I, 99; İbn Hibban, VIII, 30.

³⁹⁸ Buhârî, *Temennî*, 9

³⁹⁹ İbn Hacer, *Takrib*, II, 65.

rivayet edilen hadisin metni şöyledir:

400n

!

.

!

"

Her iki rivayet arasında da lafzî farklılıklar vardır. Mesela ilk hadiste "

"

derken Süleyman b. Muğire'nin rivayetinde "

" demektedir. Burada da

mutâbaat, lafzî değil manevi bir rivayet şeklinde gelmiştir.

Hadis 3:

"

401n

Rasulullah (s.a) *“Bir câriye zina eder de, zina ettiği açığa çıkarsa efendisi ona deynekle vursun, fakat sözle onu kınayıp ayıplamasın. Sonra yine zina ederse, efendisi onu yine deynekle dövsün, fakat ayıbını yüzüne vurup ezâ etmesin. Sonra üçüncü defa zina ederse, efendisi onu (ayıbını beyân ederek) kıldan dokunmuş bir ip karşılığında bile olsa satsın”* demiştir.

Bu hadis Abdullah b. Yusuf – Leys – Said b. el-Makburi – Keysan – Ebû Hureyre tarikiyle rivayet olunmuştur. Bu hadîsi Saîd'den, onun Ebû Hureyre'den, onun da Peygamber'den (s.a) rivayet etmesiyle İsmâîl b. Umeyye, el-Leys'e mutâbaat etmiştir.

İsmail b. Ümeyye, alimlerin ortak kanaatine göre “sika” bir râvidir. İbn Ma'in, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim ve Nesâi onun hakkında “sika” demiştir. Ebû Hâtim başka bir zaman da onun için "salîh" demiştir.⁴⁰²

İbn Hacer ve Aynî, buradaki mutâbaatın senedde değil de metin de olduğunu

⁴⁰⁰ Müslim, *Sıyam*, 11.

⁴⁰¹ Buhârî, *Hudud*, 36.

⁴⁰² İbn Ebî Hâtim, II, 159; İbn Hacer, *Tehzîb*, 239,240.

söylemektedir. Çünkü ilk seneddeki Ebû Hureyre ile Said arasındaki "babası" lafzı, mutâbaat olarak getirilen senedde yer almamaktadır. Mutâbaatın senedde değil de metinde yer aldığı vurgusunu yapan sadece İbn Hacer'dir. Hadis usulü eserlerinde böyle bir tanıma ise hiç rastlanmaktadır.⁴⁰³ İbn Hacer'in bu değerlendirmesi, Buhâri'nin burada zikrettiği mutâbaatı anlama çabası olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

İsmâîl b. Umeyye'nin rivayeti, Nesâî tarafından şu lafızla tahric edilmiştir.

"

404,,

Lafız Leys'de " " iken İbn Ümeyye'de " " dir.

2.2.4. Mutâbaat ile Mukavele-Rivayet Arasındaki Farklar

2.2.4.1. Mutâbaat ile Mukavele Arasındaki Fark

Buhâri, bazen hadisin mutâbaatlarını zikrettikten sonra "قال" lafzı ile başka bir sened daha ziktermektedir. Bu konudaki örnek hadis metinleri şöyledir:

Hadis 1:

Buhârî, yukarıda zikredilen visal hadisinin başka bir rivayetinin sonunda mutâbaatlar getirmektedir. Bu hadis Yahya b. Bukeyr – Leys – Ukayl – İbn Şihâb - Ebû Selerne - Ebû Hureyre tarikiyle rivayet edilmiştir. Ukayl tarafından rivayet edilen hadisin metni şöyledir:

"

"

"

⁴⁰³ Aynî, XIX, 296; İbn Hacer, XII, 172.

⁴⁰⁴ Nesâî, *Recm*, 29.

“Rasulullah (s.a) orucu (arada sahur yemeden) birbirine eklemekten nehyetmişti. Müslümanlardan bazıları ona: Yâ Rasaulallah (s.a) Sen bir günün orucunu öbür güne ekliyorsun? dediler. Bunun üzerine Rasulullah (s.a): "Sizin hanginiz bana benzer? Ben, Rabb'im beni doyurur ve içirir bir halde gecelerim" buyurdu. Fakat sahabiler (sahûrsuz) ekleme orucu tutmaktan vazgeçmemekte ısrar edince, Rasulullah (s.a) onlara bir gün ekleme orucu tutturdu. Sonra bir gün daha (arka arkaya iki gün) ekleme orucu tutturdu. Sonra (üçüncü günü) hilali gördüler. Bunun üzerine Rasulullah (s.a) onların orucu eklemekten vazgeçmedikleri zaman, onlara ceza verici bir tavırla: "Eğer ay geri kalsaydı (sizler ondan aciz kalıncaya kadar bir ceza olarak) ben sizlere daha fazla ekleme orucu tuttururdum!" buyurdu.

Bu hadîsi Zührî'den rivayet etmekte Şuayb, Yahya b. Saîd ve Yûnus üçlüsü Ukayl'e mutâbaat etmişlerdir. Abdurrahmân b. Hâlid de İbn Şihâb'dan, o da Saîd b. Müseyyeb'den, o da Ebû Hureyre'den, o da Hz. Peygamber'den söylemiştir

Buhârî tarafından tahriç edilen mutâbi olan Şuayb'in rivayeti şöyledir:

.() :

Yunus'un rivayeti ise Muslim tarafından tahriç edilmiştir. Yunus b. Yezid (159) hakkında İbn Mehdi ve İbnü'l Mubarek "kitabuhu sahih", Ebû Bekr b. Heyseme, Yunus'un Zührî'den yaptığı rivayetlerde bilgili olduğunu, Ebû Zür'a ise onun için “la be's bihi” demiştir.⁴⁰⁷, Vekî de "Seyyiu'l hıfz", Ahmed b. Hanbel de Yunus'u za'îf olarak

⁴⁰⁵ Buhârî, *Muhâribin*, 28.

⁴⁰⁶ Buhârî, *Savm*, 48.

⁴⁰⁷ Mizzi, *Tehzîbü 'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*, XXXII, 556-557.

nitelemiştir.⁴⁰⁸ "Hadis'in metni de şu şekilde gelmiştir:

" : " .
409,, "

Ukayl'in rivayetinde "Rasul, visalî yasakladı" sözüne Şuayb'in riâyetinde " " ibaresini de eklenmiştir. Böylece " " kelimesindeki özel anlamı bilmeyenler için hadisteki maksatı daha kolay anlaşılmiş olmaktadır.

"Müslümanlardan bazı kişiler, Rasule dediler ki" ibaresindeki adam kelimesini Ukayl " " ile çoğul olarak Şuayb ise " " ile tekil sigasıyla rivayet etmektedir. Ukayl ile Şuayb'in rivayetleri arasında dikkat çeken bir diğer nokta ise cezalandırma kelimesindedir. Ukayl'in kullandığı " " kelimesi yerine Şuayb " " lafzını kullanmaktadır. Ayrıca Şuayb'in riveyetinin sonunda Ukayl'inkinden farklı olarak " " ibaresi bulunmaktadır.

Yunus'un mutâbaatı senedin ortasında gerçekleştiği için kâsıra, Şuayb'in mutâbaatı da senedin başında gerçekleştiği için tâmmedir.

Buhârî, bu mutâbaatından hemen sonra " " lafzıyla Ebû'l Yeman - Şuayb – Zuhri – Leys - Abdurrahmân b. Hâlid - İbn Şihâb - Saîd b. Müseyyeb - Ebû Hureyre tarikiyle başka bir rivayete de yer vermektedir.

⁴⁰⁸ Zehebî, *Mizan*, VII, 320.

⁴⁰⁹ Muslim, *Sıyam*, 11.

Abdurrahman b. Hâlid'in rivayeti, Buhârî tarafından *Kitabu't-Temenni*'de⁴¹⁰ tahrîç edilmiştir. Abdurrahman b. Hâlid'in mutâbi olduğu rivâyetten metin olarak tek farkı, hadisin sonuna " " lafzını yer almamasıdır. En önemli fark ise senededir.

Mutâbaa aleyh olan hadisin senedi şöyledir: Yahya b. Bukeyr – Leys – Ukayl – İbn Şihâb – Ebû Seleme – Ebû Hureyre. Buhârî'nin " " lafzıyla verdiği hadisin senedi de şöyledir: Ebû'l Yeman- Şuayb – Zuhri – Leys - Abdurrahmân b. Hâlid - İbn Şihâb - Saîd b. Müseyyeb - Ebû Hureyre.

Ukayl ve Abdurrahman b. Hâlid hadisi İbn Şihâb'dan rivayet etmiştir. Buhârî'nin de bu rivayete " " lafzıyla dikkat çekmesinin sebebi mutâbi olan sened ile mutâbaa aleyh olan sened tamamen aynı iken, " " lafzı ile getirilen senedin farklı olmasıdır. İbn Şihâb, Ukayl'in rivayetinde hadisi Ebû Seleme'den alırken, Abdurrahman b. Hâlid rivayetinde Saîd b. Müseyyeb'den rivayet etmiştir.

Hadis 2:

411n

Rasulullah (s.a) *“Ben sizin havz üzerine ilk erişeniniz ve sizin orada karşılayıcınızım. Ve muhakkak orada beni sizlerden bazıları kaldırılacaklar. Sonra onlar muhakkak benim önümden sürünerek geçecekler. Ben: Ya Rabb Onlar benim sahabilerim! Bana: Sen onların senden sonra ne yaptıklarını bilmiyorsun! denilecektir”* demiştir.

Bu hadis, Amr b. Ali Muhammed b. Cafer – Şube – Süleyman b. Mihrân - Ebû Vâil Şakîk - Abdullah b. Mes'ûd tarihiyle rivayet edilmiştir. Bu hadîsi Ebû Vâil'den rivayet

⁴¹⁰ Buhârî, *Temenni*, 9

⁴¹¹ Buhârî, *Rikak*, 53

etmekte Âsım, A'meş'e mutâbaat etmiştir. Ve Husayn da Ebû Vâil Şakîk'tan; o da Huzeyfe'den; o da Peygamber'den olmak üzere söylemiştir.

Âsım, bu rivayet ile Süleyman b. Mihran'a mutâbaat etmiştir. Meşhur hadis alimlerinden olan Â'meş hakkında Yahya b. Main "sika" derken Ebû Zür'a da "imam" olarak vasıflmıştır.⁴¹²

Âsım, ibn Ebi en-Necud'dur. Bu mutâbaat, Haris b. Ebi Usame, tarafından müsnedinde tahriç edilmiştir. Yahya b. Ma'in onun hakkında "la be's bihi", Ebû Zür'a "sika"⁴¹³ Ebû Hatîm "salih", "Mahallu sîdk", "Salihu'l-hadis"⁴¹⁴ gibi değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

"Ve Husayn da Ebû Vâil Şakîk'tan; o da Huzeyfe'den; o da Peygamber'den olmak üzere söyledi." Bu rivayet de Muslim tarafından tahriç edilmiştir. Ancak buradaki rivayet mutâbaat değil şâhid olmaktadır. Çünkü sahabe ravisi birinci rivayette Abdullah b. Mes'ud iken Husayn'ın bu rivayetinde sahabe ravisi Huzeyfe'dir.

Lafız yönünden de her iki rivayet arasında farklılıklar vardır. Huzeyfe'nin rivayetinde, Hz. Peygamber'in bu sahebeler için tartışmaya gireceği vurgulanırken Asım'ın mutâbaatında sadece "Bunlar benim sahabelerimdir" lafzı ile yetinilmiştir. Hadisin metni şöyledir:

"

415"

⁴¹² İbn Ebî Hâtîm, IV, 146-147; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 422-424.

⁴¹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 28-29.

⁴¹⁴ İbn Ebî Hâtîm, VI, 341.

⁴¹⁵ Müslim, *Fedâil*, 9

Hadis 3:

”

416”

Rasulullah (s.a) “*Ben (Mi'râc gecesi) cennete üzerinden baktım da, cennet ehlinin çoğunun fakirler olduğunu gördüm. Cehenneme de baktım. Cehennemdekilerin çoğunun da kadınlar olduğunu gördüm!*” demiştir.

Bu hadis, Ebu'l Velid – İbn Zerir - Ebû Recâ - İmrân b. Husayn tarikiyle rivayet olunmuştur. Bu hadîsi Ebû Recâ'den rivayet eden İbn Zerir'e Eyyûb es-Sahtıyânî ile Avf el-A'rabî mutâbaat etmişlerdir.

Eyyûb'un mutâbaatını Nesâî tahriç etmiştir. Rivayetin metni şöyledir:

417

Ebû Recâ “ ” yerine “ ” kelimesi kullanılmıştır. Bunun dışında lafızlarda bir farklılık söz konusu değildir.

Avf el-Arabi'nin mutâbaatını da Buhârî, *Kitabu'n-nikah*'da tahriç etmiştir.

418”

”

Buhârî'nin mutâbaatdan hemen sonra Hammad b. Nacih tarikiyle “ ” sigasıyla “ ”dan ayrı olarak verdiği sened Ahmed b. Hanbel tarafından tahriç edilmiştir. Sahabe

⁴¹⁶ Buhârî, *Rikak*, 16

⁴¹⁷ Nesâî, *Aşarâtu'n-nisâ*, 114.

⁴¹⁸ Buhârî, *Nikâh*, 87.

ravisi İbn Abbas olan bu hadis ile İmran b. Husayn'ın hadisi arasında metin farkı yoktur. İbn Hacer ise bu konuda değerlendirme yaparken "Hammad b. Nacih'in mutâbaatı" demektedir.⁴¹⁹

Ahmed b. Hanbel rivayetinde ise İbn Zerir rivayeti arasında herhangi farklılık yoktur. Ahmed b. Hanbel de Hammad b. Nacih rivayetini zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel'in rivayeti şöyledir:

420 "

"

İbn Hacer'in bu rivayeti mutâbaat olarak değerlendirmesi, mutâbaat kaidelerine uygun değildir. Öncelikle Buhârî'nin mutâbaattan ayrı olarak zikretmesi, bu rivayetin mutâbaat olmadığına en önemli delildir. İkincisi ise iki rivayetin de sahabelerinin farklı olmasıdır. İlk bölümde de vurgulandığı üzere mutâbaatı şevâhiden ayıran husus, sahabe râvilerinin farklı olmasıdır.

İbn Hacer, Buhârî'nin " " lafzıyla zikrettiği Sahr rivayeti için de mutâbaat kavramını kullanmaktadır. İbn Cuveyriye rivayeti için mutâbaat kelimesini kullanırken, İbn Cuveyriye'ye muzaaf olarak ifade etmektedir. İbn Cüveyriye'nin rivayeti de şöyledir:

421 "

"

2.2.4.2. Mutâbaat ile Rivayet Arasındaki Fark

Buhârî, hadislerin sonunda zikrettiği mutâbaatlardan hemen sonra " " sigayla aynı hadisin başka bir senedini de zikretmektedir. Bu ayırım hususunda en önemli sebep, Buhârî'nin mutâbaatı aynı lafız, rivayeti de farklı lafız ile getirmiş olabileceğidir. Ayırımın nedenselliğine dair olan bu gerekçe, Buhârî'nin mutâbaat anlayışı ile uygunluk

⁴¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, XI, 284-285.

⁴²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 504

⁴²¹ Nesâî, *Aşarâtu'n-nisâ*, 114.

arzetmemektedir. Çünkü *Sahihu'l-Buhârî*'deki mutâbaatların genelinde lafzi farklılıklar söz konusudur.

Bu ayrıma ilişkin ikinci sebep ise, senedeki farklılıklardır. Aşağıda da incelenecek olan hadislerde de görüleceği üzere, mutâbaat ile rivayet arasındaki ayırımında etken unsur, senedeki farklılıklardır.

Kirmânî bu ayrıma ilişkin olarak bir diğer gerekçenin, sanatsal ifade olabileceğini söylemektedir.⁴²²

Hadis 1:

”

423”

“Namaz ikamet edildi. İnsanlar ayakta olduğu halde saflar düzeltildi. Bunu ardından RasuluAllah (s.a) çıkıp yanımıza geldi. Nihayet namaz kıldıracağı yerde dikilince kendisinin cünüb olduğunu hatırladı. Bunun üzerine bizlere: "Yerinizden ayrılmayınız" dedi. Sonra geri dönüp yıkandı. Sonra başı damlaya damlaya yanımıza çıktı, tekbir aldı. biz de O'nunla birlikte namaz kıldık.”

Bu rivayet, Abdullah b. Muhammed – Osman b. Ömer – Yunus – Zuhrî – Ebû Seleme – Ebû Hureyre tarikiyle rivayet edilmiştir. Buhârî, Abdul'A'la'nın Ma'mer'den rivayet etmek suretiyle Osman b. Ömer'e tâbi olduğunu, Evzâî'nin de Zuhrî'den rivayet ettiğini söylemektedir.

Mutâbi Abdul'A'la'nın rivayeti Ahmed b. Hanbel'in Müsned'in zikredilmektedir.

⁴²² Aynî, III, 119

⁴²³ Buhârî, *Ğusl*, 17

"

424,,

Buhârî'nin mutâbaattan ayrı olarak zikrettiği Evzâî'nin Zuhrî'den yaptığı rivayetti de yine Buhârî, tahriç etmiştir. Hadisin metni şöyle gelmiştir:

"

425,,

Buhârî'nin rivayeti, mutâbaattan ayrı olarak zikretmesini, şüphesiz ki bir sebebi vardır. Bu sebebin Buhârî tarafından net bir şekilde açıklanmaması, alimlerin sebepler üzerinde fikir üretmesine neden olmuştur.

Bu sebepler arasında rivayetin mana ile mutâbaatın da lafız ile naklediliyor olması,⁴²⁶ rivayetin mutâbaattan daha genel olması, Buhârî'nin bu ayırım ile mahiretini, sanatını ortaya koyuyor olması, rivayet ettiği dediği râviler bulunduğu seneden bazı râvilerin düşürülmüş olması en sık zikredilen sebepler arasında yer almaktadır.⁴²⁷

Bu iddialar arasında yer alan rivayetin mana, mutâbaatın da lafza özgü kılınması, Buhârî'nin mutâbaat olarak getirdiği hadislere uygunluk arzetmemektedir.

Hadis 2:

"

428,,

Bu mutâbaatı, Dârekutnî, *Garaib* adlı eserinde " " lafzı ile tahriç etmiştir.

⁴²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 72.

⁴²⁵ Buhârî, *Ezan*, 25

⁴²⁶ Sofuoğlu, Mehmed, *Sahîhi Buhârî ve Tercemesi*, I, 384.

⁴²⁷ Aynî, III, 119

⁴²⁸ Buhârî, *İstiska*, 22.

Evzâf'nin rivayeti olarak verdiği tariki de Nesâî'de mutâbi olan Kasım b. Yahya gibi " " lafzı ile tahriç etmiştir. Rivayet ve mutâbaat arasında fark gözetmesini, lafız ve mana farklılığında görmek, elimizde bulunan rivayet ve mutâbaatla ilgili hadislere uygun düşmemektedir. Çünkü hem mutâbaat hem de rivayet aynı lafızda olup mutâbaa aleyh olan rivayet ile lafızsal olarak aynı değildir.

Kirmânî de rivayetin mutâbaattan daha genel bir anlamda olduğunu bundan dolayı bir farklılığın gözetildiğini söylemektedir. Buna ilave olarak, Evzâf ve Ukayl'in Kasım b. Yahya gibi Uveydullah'dan değil de Nâfi'den hadisi rivayet etmelerini de bu farklılığa bir sebep olarak göstermektedir.⁴²⁹ Evzâf'nin rivayetini Ahmed b. Hanbel de tahriç etmiştir:

430,,

"

Evzâf'nin *Sünen'i-Kubra*'da yer alan bir rivayetinde Nâfi ile arasında meçhul bir râvi vardır. Evzâf, hadisi "bir adam bana tahdis etti" demektedir. Hadisin metni şöyledir:

431

"

Hadis 3:

"

432,,

Rasulullah “*Müslümânın müslümân üzerindeki hakkı beştir: Selâmı karşılamak; hastayı ziyaret etmek; cenazeler ardından gitmek, da'vete icabet eylemek ve aksırana duâ eylemek*” buyurmuştur.

⁴²⁹ Aynî, VI, 38.

⁴³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IX, 378

⁴³¹ Nesâî, *Amalu'l-yevm ve'lleyl*, 217

⁴³² Buhârî, *Cenâiz*, 2

Bu rivayet; Muhammed ez-Zuhlî (ö. 257/870) - Amr b. Ebî Seleme (ö. 213/828)- Evzâî - İbn Şihâb - Saîd b. Müseyyeb - Ebû Hureyre tariki ile rivayet olunmuştur. Buhârî, Abdurrazzâk b. Hemmâm'ın Amr b. Ebî Seleme'ye olan mutâbaatının Müslim tarafından tahriç edilmiştir.⁴³³ Ayrıca Abdurrazzâk, Ma'mer b. Râşid'in haber verdiğini, Selâme b. Ravh'ın da Ukayl b. Hâlid'den (ö. 198/813) rivayet ettiğini belirtmektedir.

Abdurazzak'ın rivayeti ile Ebû Seleme rivayeti arasında manada olmasa da lafızda farklılıklar vardır. Ebû Seleme'deki " " lafzı yerine Abdurazzak rivayetinde " " geçmektedir. Müslim tarafından tahriç edilen bu mutâbaatın metni şöyledir:

"

434

Buhârî'nin buradaki mutâbaatı getirmesinin nedeni Amr b. Ebi Seleme'dir. Amr b. Ebi Seleme hakkında İbn Ma'in zayıf demektedir. Bunun gerekçesi de Amr'ın Evzâî'den hadisleri " " sigası ile almasıdır. Ahmed b. Salîh ise Amr'ın Evzâî'den işittiği hadisler için "haddesena" işitmediği hadisler için de "an'ane" sigasını kullandığını söylemektedir. İbn Hacer de Buhârî'nin bu mutâbaatı Amr yolu ile gelen hadisi güçlendirmek, Amr'ın teferrüd etmediğini belirtmek için getirdiğini söylemektedir.⁴³⁵ Ebû Hâtim, Amr hakkında "hadisi yazılır fakat delil alınmaz; Ukayli hadisinde vehm vardır" derken İbn Hibban ise sikalar arasında zikretmiştir.⁴³⁶

⁴³³ Müslim, *Selam*, 3

⁴³⁴ Müslim, *Selam*, 2.

⁴³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, III, 135-136.

⁴³⁶ İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 154.

Hadis 4:

"

437"

Hz. Peygamber "*Kim helal kazancından bir hurma değerinde bir sadaka verirse, Allah bu helal sadakayı sağ eliyle kabul eder. Sonra o tek hurma değerindeki sadakayı, dağ gibi oluncaya kadar, sizin birinizin süttten ayrılmış tayını büyütişü gibi, sadaka sahibi için dikkatle büyütür*" demiştir.

Bu hadis; Abdullah b. Munîr - Ebû'n-Nadr – Abdurrahmân – Ebû Abdullah - Ebû Salîh - Ebû Hureyre tariki ile rivayet olunmuştur. Buhârî bu hadisin sonunda "Abdullah b. Dînâr'dan rivayet etmekle Süleyman b. Bilâl (ö. 172/788), Abdurrahmân'a mutâbaat etmiştir. Verka' b. Ömer, Abdullah b. Dînâr'dan, onun Saîd b. Yesâr'dan, onun da Ebû Hureyre'den, o da Peygamber'den olmak üzere söyledi. Ve yine bu hadîsi Müslim b. Ebî Meryem, Zeyd b. Eşlem, Süheyl üçlüsü de Ebû Salîh'ten, o da Ebû Hureyre'den, o da Peygamber'den (s.a) rivayet etmişlerdir" demiştir.

Buhârî bu mutâbaatı *Kitabu't-Tevhîd*'de⁴³⁸ manaya büyük ölçüde etki etmeyen lafız muhalefetiyle senedli olarak getirmiştir.⁴³⁹ Rivayetinin metni şöyledir:

"

440

Rasulullah "*Hiç bir kimse helâl bir kazançtan bir hurma tanesi tasadduk etmez ki Allah*

⁴³⁷ Buhârî, *Zekat*, 7.

⁴³⁸ Buhârî, *Tevhid*, 23.

⁴³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, VII, 27.

⁴⁴⁰ Müslim, *Zekat*, 19.

onu sağ eli ile alarak dağ yada daha büyük oluncaya kadar sizden birinizin tayını veya dişi deve yavrusunu büyüttüğü gibi büyütmesin" demiştir.

Süleyman b. Bilal, Abdurrahman'ın rivayetindeki " (Allah, kabul etmez) lafzı yerine " (Allah'a yükselmez) lafzı ile hadisi rivayet etmiştir. Süleyman b. Bilal hakkında Ebû Talîb, Ahmed b. Hanbel'in "la be's bihi", başka bir zaman da "sika" dediğini söylerken, İbn Ma'in "sika, salîh" ve İbn Adiy de "sika" demiştir. İbn Hibban da *Kitâbu's-sikat*'ında zikrederken Osman b. Ebi Şeybe de "la be's bihi" dedikten sonra hadisinin üzerine itimad edileceği kimselerden olmadığını belirtmiştir.⁴⁴¹

Buhârî, buradaki mutâbaatından hemen sonra, " " ve " " lafızlarıyla, aynı hadisin diğer tariklerini vermektedir. Buhârî'nin de " " lafzıyla işaret ettiği Zeyd'in rivayeti, Müslim tarafından tahriç edilmiştir. Buradaki mutâbaat ile rivayet arasındaki lafız farkına örnek olarak " " (dişi deve yavrusu) kelimesi zikredilebilir. Bu lafız, gerek mutâbi gerekse mutâbaa aleyh olan rivayetlerde yoktur. Kirmânî de bu ve benzeri lafız farklılığından dolayı, Buhârî'nin mutâbaat ve rivayet ayrımına gittiğini, " " sigasıyla verdiği rivayet ile mutâbaa aleyhin arasında lafzi uygunluğun olmadığını söylemektedir. Kirmânî'nin bu görüşü, Buhârî'deki mutâbaatlara uygun değildir. Çünkü sadece bazı mutâbaatlar lafzen birbirine uygundur. Bu sebeple gerek mutâbaatta gerekse rivayet hususunda, Buhârî'nin lafzi-manevi şeklinde bir ayrıma gitmediği söylenebilir.

2.2.5. Mutâbaattan Sonra En Sahih Rivayeti Belirtmesi

Buhârî, bazen mutâbaatını zikrettikten sonra " " lafzı ile mutâbaatlar arasında ayrıma gitmektedir. Buhârî'nin bu uslubu ilmi camialarda eleştirilmiş, mutâbaatların denkliği gerektirdiği, mutâbaatlarda birisinin diğerinden üstün yanının olmadığı

⁴⁴¹ İbn Hacer, *Tehzib*, II, 395.

vurgulanmıştır. Buhârî şarihleri ise, bu iddialara her iki hadisin de sahih olduğu, fakat birisinin diğerinden daha sahih olduğu için Buhârî'nin “ ” lafzını kullandıklarını söylemişlerdir.⁴⁴²

Hadis 1:

”

443”

“Abdullah b. Ebî Evfâ'ya recm cezasını sordum. O, Peygamber (s.a) recm cezası uyguladı" dedi. Ben: "Nûr Sûresi'nden (yâni yüz deynek âyetinden) önce mi ya da sonra mı recm uyguladı?" diye sordum. Abdullah b. Ebî Evfâ: "Bunu bilmiyorum" dedi.

Bu hadis; Musa b. İsmail – Abdulvahid - Şeybânî – Abdullah b. Ebî Evfa tarikiyle rivayet edilmiştir. Bu hadîsi Şeybânî'den rivayet etmekte Alî b. Mushir, Hâlid b. Abdullah, el-Muhâribî ve Ubeyde b. Humeyd dörtlüsü, Abdulvâhid'e mutâbaat etmişlerdir. Bu râvilerden biri (yânî Ubeyde b. Humeyd), Nûr Sûresi yerine "Yüz deynek âyetinden evvel mi?" şeklinde rivayet etmiştir. Buhârî ayrıca birinci rivayetin yani "en-Nûr Sûresi'nden evvel mi?" şeklinde olan rivâyetin daha sahih olduğunu ifade etmiştir.

Alî b. Mushir'in rivayeti, İbn Ebi Şeybe tarafından⁴⁴⁴ Hâlid'in rivayeti Buhârî, tarafından tahriç edilmiştir. ⁴⁴⁵Hâlid'in mutâbaatı *Sahihu'l-Buhârî*'de şöyle tahriç edilmiştir:

446”

”

⁴⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 986; Aynî, V, 413.

⁴⁴³ Buhârî, *Hudud*, 37.

⁴⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 173.

⁴⁴⁵ Buhârî, *Hudud*, 21.

⁴⁴⁶ Buhârî, *Hudud*, 21.

Mutâbi Hâlid ile Abdulvahid'in rivayetleri arasında lafzî bir farklılık yoktur. İbn Hacer, İsmaili tarafından tahriç edilen Ubeyde rivayetinin Ebû Sevre ve Ahmed b. Men'i'den alındığını söylemiştir.⁴⁴⁷

Buhârî, mutâbaatlarını zikrettikten sonra bazılarının da hadisin metninde geçen Nur suresi yerine maide suresinin yer aldığını söylemektedir. Ubeyde b. Humejd'in rivayeti, Ahmed b. Men'inin *Müsnedi*'nde Nur süresi yerine Maide süresindeki 43. âyeti zikretmiştir. Buhârî, bu rivayeti de vermekle birlikte ilk hadisin mutâbaatlarını getirdikten sonra, ilkinin daha sahih olduğunu belirtmiştir.

Buradaki mutâbaattaki lafzi farklılıklar, Buhârî'nin diğer mutâbaatlarına kıyasla daha azdır.

Hadis 2:

"

448,,

Bu rivâyet; Muhammed - Ebû Tumeylete Yahya b. Vâdih - Fulayh b. Süleyman - Saîd b. Hâris – Câbir senedi ile rivayet edilmiştir. Bu hadîsi, Yûnus b. Muhammed Fulayh'ten rivayet etmesiyle Ebû Tumeylete'ye mutâbaat etmiştir.

"Câbir'in hadisi daha sahihtir" demesinden dolayı Buhârî, bazı alimlerce eleştirilmiştir. Çünkü, Buhârî önce tâbi olduğunu söylemekte, daha sonra da "üstünlük" vurgusu yapmaktadır. Halbuki Aynî'nin de dediği gibi, " " sigası üstünlüğü gerekli kılar.⁴⁴⁹

İbn Hacer ve Aynî, bu eleştiriler karşısında bazı yorumlar ile Buhârî'yi savunmaktadır. Aynî, birinci olarak Ebû Alî el-Cubbai, İbrahim b. Muakkal en-Nesefi'nin Buhârî'den olan rivayette "Câbir'in hadisi daha sahihtir" ibaresinin yer almadığını söylemektedir.

⁴⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 173.

⁴⁴⁸ Buhârî, *İydeyn*, 24.

⁴⁴⁹ Aynî, V, 413.

İkincisi de Ebû Hureyre'nin hadisi de sahih olmakla birlikte Câbir'in hadisinin ondan daha sahih olduğudur.⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, II, 986; Aynî, V, 413.

SONUÇ

Sözlükte "bir halden başka bir hale geçmek, gizli bir şeyi açığa çıkarmak, bir şeyi incelemek" gibi anlamlara gelen i'tibâr kelimesi, hadis terimi olarak ferd veya garip olduğu düşünülen bir hadisin başka bir isnadla da rivayet edilip edilmediğinin araştırılmasıdır.

Lafız ya da mana yönüyle aynı sahabiden rivayet edilen hadislere mütâbi denilirken, aynı manada farklı sahabiden rivayet edilen hadislere de şâhid denilmiştir.

İ'tibâr, hadislerin delil olarak kullanılması veya bir hükmü desteklemesi açısından, hadislerin daha doğru anlaşılması ve korunması yönüyle önem taşımaktadır. İ'tibâr genellikle, rivâyetleri tek başına delil sayılmayan za'îf râvilerin hadislerini takviye amacıyla yapılır.

Bununla birlikte hadis alimleri, sahih olan rivâyetler için de İ'tibâr çalışmalarında bulunmuşlar, sika râvilerin rivâyetleri için de mutâbaat ve şâhidler getirmişlerdir. Buhârî de bu hadis alimlerinden birisidir. *Sahih*'indeki mutâbaatların çok az bir kısmında za'îf diye nitelenen râvilerin rivâyetlerini desteklemek için getirmiştir. Bazen de za'îf sanılan hadisin za'îf olmadığını ispatlamak için hadisin mutâbaatını zikretmiştir. Buhârî bazen de ferd olarak bilinen bir hadisin ferd olmadığını ispatlamak için mutâbaat getirmiştir.

Muteber hadis kitapları arasında i'tibâr'a en çok yer veren Buhârî'nin *Sahih*'idir. 194 farklı yerde, tahriç ettiği hadislerin mutâbaatlarını getirmektedir. Buhârî, bu mutâbaatları zikrederken farklı üsluplar kullanmaktadır. Bazen kimin kime tâbi olduğunu açıklarken bazen de açıklamamıştır. Bazen mutâbaatlarının senedlerini Hz. Peygamber'e kadar bazen sahabeye bazen de bir üstündeki râvilere kadar açıklamıştır. Bazen de mutâbaatın sadece bir lafızda olduğunu söylemiştir.

Buhârî'ye göre mutâbaatların lafızlarının tam anlamıyla aynı olmasının bir zorunluluğu yoktur. Anlamı değiştirmeyecek nitelikteki lafzı farklılıkları da mutâbaat kapsamına

almıştır.

İtibâr, hadis alimlerinin hadislerin korunması, gelecek nesillere sağlam yollarla ulaşması için harcadıkları yoğun mesainin bir yansımasıdır. Çünkü onlar ellerine ulaşan sahih bir hadisin varlığı ile yetinmemişler, bu hadisi daha da kuvvetli kılacak mutâbilerini, şâhidlerini aramaya koyulmuşlardır.

Diğer yandan yine hadis alimleri ellerine ulaşan rivâyetlerden za'îf olanlarını za'îflik gerekçesi ile hemen atmamışlar, bu rivâyetlerin Hz. Peygamber'e ait olma ihtimalîni göz önünde bulundurarak mutâbileri veya şâhidleri ile bu hadisi kuvvetlendirme yoluna gitmişlerdir.

KAYNAKLAR

- AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş, I-X, Beyrut, 1991.
- AŞIK, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, İzmir, 1981.
- AYDINLI, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2006.
- AYNÎ, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefi, *Umdetu'l-kârî Şerhi Sahihu'l-Buhârî*, I-XX, Kahire, 1972.
- BAKÂÎ, Alî Nayif, *Diraset'u esanid*, Kahire, 2000.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Sahih-ul Buhârî*, I-VIII, İstanbul, 1992.
_____; *el-Edebu'l-müfred*, Beyrut, 1985.
_____; *et-Tarihu'l-kebir*, I-VIII, Haydarabad, 1943.
- EL-CEZÂİRÎ, Tahir b. SALîh b. Ahmed es-Sem'ani Tahir, *Tevcihu'n-nazar ila usuli'l-eser*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut, 1995.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul, 2003.
- DÂREKUTNÎ, Ebü'l-Hasan Alî b. Ömer b. Ahmed, *ed-Duafa ve'l-metrukin*, Beyrut, 1986.
- DÂRÎ, Haris Süleyman, *Muhadarat fi ulumi'l-hadis*, Kahire, 2000.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. EŞ'as b. İşhak el-Ezdi es-Sicistani, *Sunen'u Ebî Davud*, I-II, thk. Ahmed Sa'd Alî, Mısır, 1952.
- EBÛ ŞEHBE, Muhammed b. Muhammed, *Sünnet Müdafası*, trc. Mehmed Görmez, M. Emin Özaşar, Ankara, 1990.
- EMİR, Muhammed b. İsmail Emir es-San'ani , *Tavzihu'l-efkar li-meani tenkihi'l-enzar*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Medine, t.y
- FİRUZABADÎ, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kamusu'l-muhit*, Beyrut, 1986.
- HÂKİM, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed en-Nisaburi, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis ve kemiyyeti ecnasihi*, Şerh ve thk. Ahmed b. Faris es-Sellum, Beyrut, 2003.
_____; *el-Mustedrek ale's-Sahihayn*, I-X, Haydarabad, 1915.
- HATÎB, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sabit el-Bağdadi, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbu's-sami*, thk. Tahhan Mahmûd, Riyad, 1983.

- _____ ; *el-Kifaye fi ilmi'r-rivaye*, Kahire, 1972.
- _____ ; *Şerefu ashabi'l-hadis*, haz. Mehmed Saîd Hatiboğlu, Ankara, 1972.
- _____ ; *er-Rihle fi talebi'l-hadis*, thk. Nureddin Itr, Beyrut, 1975.
- HATİB, Muhammed Accac, *el-Muhtasarul-veciz fi ulumi'l-hadis*, Beyrut, 2001.
- HUMEYSÎ, Abdurrahman b. İbrâhim, *Mu'cemu ulumi'l-hadisi'n-Nebevi*, Cidde, 2000.
- ITR, Nureddin, *Menhecu'n-nakd fi ulumi'l-hadis*, Dimaşk, 1981.
- İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi ve ma yenbagi fi rivayetihi ve hamlihi*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, 1968.
- İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I-IX, Beyrut, t.y.
- İBN HACER, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethu'l-bâri bi-şerhi Sahihu'l-Buhârî*, I-XIII, Kahire, 1987.
- _____ ; *Hedyu's-sâri mukaddimetu Fethu'l-bâri bi-şerhi Sahihu'l-Buhârî*, Kahire, 1987.
- _____ ; *Takribü't-tehzib*, I-II, Haleb, 1988.
- _____ ; *Tehzibu't-Tehzib*, I-VI, Beyrut, 1907.
- _____ ; *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, Dimaşk, t.y.
- _____ ; *Lisanu'l-mizan*, I-VIII, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Beyrut, 1995.
- İBN HİBBAN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed Busti, *Kitâbu'l-mecruhin mine'l-muhaddisin*, thk. Hamdi b. Abdülmecid b. İsmail es-Selefi, Riyad, 2000.
- _____ ; *Kitâbu's-sıkat*, I-X, Haydarabad, 1973.
- İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sulemi, *Sahihu ibn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa A'zami, Beyrut, 1970.
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini, *Sünenu İbn Mâce*, I-IV, thk. Muhammed Mustafa A'zami, Riyad, 1983.
- İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Beyrut, t.y.
- İBN MEDİNİ, Ebü'l-Hasan Alî b. Abdullah Alî, *Su'âlât Muhammed b. Osmân b. Ebî şeybe fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Muvaffak İbn Abdülkadir, 1984.
- İBN RECEB, Ebu'l-Farac Zeynuddin Abdurrahman b. Ahmed, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Subhi Samerrai, Beyrut, 1985.

- İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri, *Kitâbu't-tabakati'l-kebir*, I_X, thk. Alî Muhammed Ömer, Kahire, 2001.
- İBNU'S-SALAH, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman eş-Şehrazurî, *Mukaddime fi ulûmi'l-hadîs*, y.y, t.y.
- İSFEHANÎ, Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *Mu'cemu müfredati elfazi'l-Kur'ân*, Ebû'l el-İsfahani, thk. Nedim Mar'aşlı, Beyrut, t.y.
- KARDAVÎ, Yusuf, *Sünneti anlamada yöntem*, trc. Bünyamin Erul, Kayseri, 1993.
- KASIMÎ, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin, *Kavaidü't-tahdis min fununi mustalahi'l-hadis*, thk. Muhammed Behce Baytar, Dımaşk, 1972.
- KİRMANÎ, Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Alî, *Sahihü'l-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmânî*, I-XXV, Beyrut, 1981.
- KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.
- _____ ; *Hadis Istılahları*, Ankara, 1980.
- _____ ; *Hadis tarihi*, Ankara, 1981.
- KÖKTAŞ, Yavuz, "*Hadis Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Zarureti Üzerine*", Marife Dergisi, yıl. 2, sayı 1, Konya, 2002.
- MİZZÎ, Ebû'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, Beyrut, *Tehzibü'l-Kemal fi esmai'r-ricâl*, I-XXXV, Beyrut, 1992.
- MUALLİMÎ, Abdurrahman b. Yahyâ b. Alî Yemani, *İlmü'r-ricâl ve ehemmiyetuhu ve keyfe'l-bahs an ahvali'r-ruva*, Kahire, 1994.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyri, *Sahihu'l-Müslim*, I-V, Kahire, 1956.
- NAİM, Ahmed, *Sahihu'l-Buhârî muhtasarı Tecrid-i sarih tercemesi*, Ankara, t.y.
- NAZLIGÜL, Habil, *Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivâyetleri*, Kayseri, 2005.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Alî b. Şuayb, *Süneni'n-Nesâi*, I-IV, haz. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut, 1988.
- _____, *Sünenü'l-kubra*, I-VI, Beyrut, 1991.
- RAMEHURMİZÎ, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. M. Accac el-Hatib, Beyrut, 1984.
- SADIK, Yusuf Muhammed, *eş-Şerh ve't-ta'dil li-elfazi'l-cerh ve't-ta'dil*, Kuveyt, 1990.
- SALİH, Muhammed Edip, *Lemehat fi usuli'l-hadis*, Beyrut, 1988.

- SALİH, Suphi, *Ulumu'l-hadis ve mustalahuhu*, Dimaşk, 1963.
- SAN'ÂNİ, Ebû İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmail Emir, *Tavzihü'l-efkar li-meani tenkihi'l-enzar*, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, I-II, Medine, t.y.
- SEHAVİ, Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *Fethü'l-mugis şerhi Elfiyeti'l-hadis li'l-Irakî*, I-III, Beyrut, 1983.
- SOFUOĞLU, Mehmed, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, I-XVI, İstanbul, 1988.
- SÖNMEZ, Mehmet Alî, *İbnu hibban ve cerh-ta'dil metodu*, İstanbul, t.y.
- SUYUTİ, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Şerhu elfiyeti'l-Irakî*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş, Dimaşk, 1998.
- _____, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevi*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Medine, 1966.
- ŞAHYAR, Âişe Esra, *Zayıf Hadis Rivayeti*, Basılmamış doktora tezi.
- ŞÂKİR, Ahmed, *el-Baisü'l-hasis fi ihtisari ulumi'l-hadis*, Beyrut, 1994.
- ŞİNKİTİ, Muhammed el-Hıdır el-Cekeni, *Kevserü'l-meani'd-derari fi keşfi habaya sahihi'l-Buhârî*, I-XIII, Amman, 1990.
- TABERANİ, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmi, *Müsnedü'ş-şamiyyin*, I-IV, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, Beyrut, 1989.
- TAHA, Alî, "*Muhaddislerin yöntemleri hakkında müsteşriklerin iftiraları*", Mecelletü'l-Buhusi'l-İslâmiyye, sayı 31, Riyad, 1991.
- TAHHAN, Mahmud b. Ahmed, *Teysiru Mustalahil Hadis*, Riyad, 1987.
- _____; *Usulü't-tahric ve dirasetü'l-esanid*, Riyad, 1983.
- TEHANEVİ, Zafer Ahmed, *Kavaid fi ulumi'l-hadis*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Haleb, 1972.
- TİRMİZİ, Ebû İsa Muhammed b. İsâ, *Sünen-i Tirmizî*, I-VI, İstanbul, 1992.
- TOKPINAR, Mirza, "*Men Teşebbehe bi-kavmin fehüve minhüm Hadisi Üzerine Bir İnceleme*", Hadis Tetkikleri Dergisi, Cilt III, Sayı 2, İstanbul, 2005.
- UĞUR, Mucteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.
- UKAYLİ, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Haddâd, *ed-Duafâü'l-kebir*, I-IV, Beyrut, 1984.
- YARDIM, Alî, *Hadis*, İzmir, 1984.
- YÜCEL, Ahmed, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: hicri ilk üç asır*, İstanbul, 1996.

- _____ ; *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul, 1998.
- _____ ; *OryantAlistlerin gözüyle İslam*, Goldziher, Jeffery, Guillaume, Hourani, Coulson, Watt, Hick, Monteil, Hoebink, İstanbul, 2003.
- ZEBİDİ, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tacü'l-arus min cevâhiri'l-kamus*, I-XXV, thk. İbrâhim Terzi, Beyrut, 1975,
- ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Kaşif fi ma'rifeti men lehu rivaye fi'l-kütübi's-sitte*, I-III, thr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb, Muhammed Avvame, Cidde, 1992.
- _____ ; *Tezkiretü'l-huffaz*, I-IV, Beyrut, 1956.
- _____ ; *Siyeru a'lâmu'n-nübelâ*, I-XXIII, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut,
- _____ ; *Mizanü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*, I-VIII, Beyrut, 1963.
- _____ ; *el-Mukiza fî ilmi mustalahi'l-hadis*, Haleb, 1985.

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Kdz. Ereğli'de doğdu. İlk öğrenimi 1992 yılında Erdemir İlkokulu'nda, orta ve lise öğrenimini 1999 yılında Kdz. Ereğli İmam Hatip Lise'sinde tamamladı. 2000 yılında İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesi'ni kazandı. 2002-2003 eğitim-öğretim yılında, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yatay geçiş yaptı. 2004 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis bilim dalında yüksek lisans eğitimine başladı. 2005 ve 2006 yılları arasında Arap dili ve eğitimi için Kahire ve Şam'da bulundu. 2007 yılında "Hadis'te İ'tibâr ve Sâhihu'l Buhâri'de İ'tibâr Uygulaması" başlıklı tez çalışması ile yüksek lisans eğitimini tamamladı.